

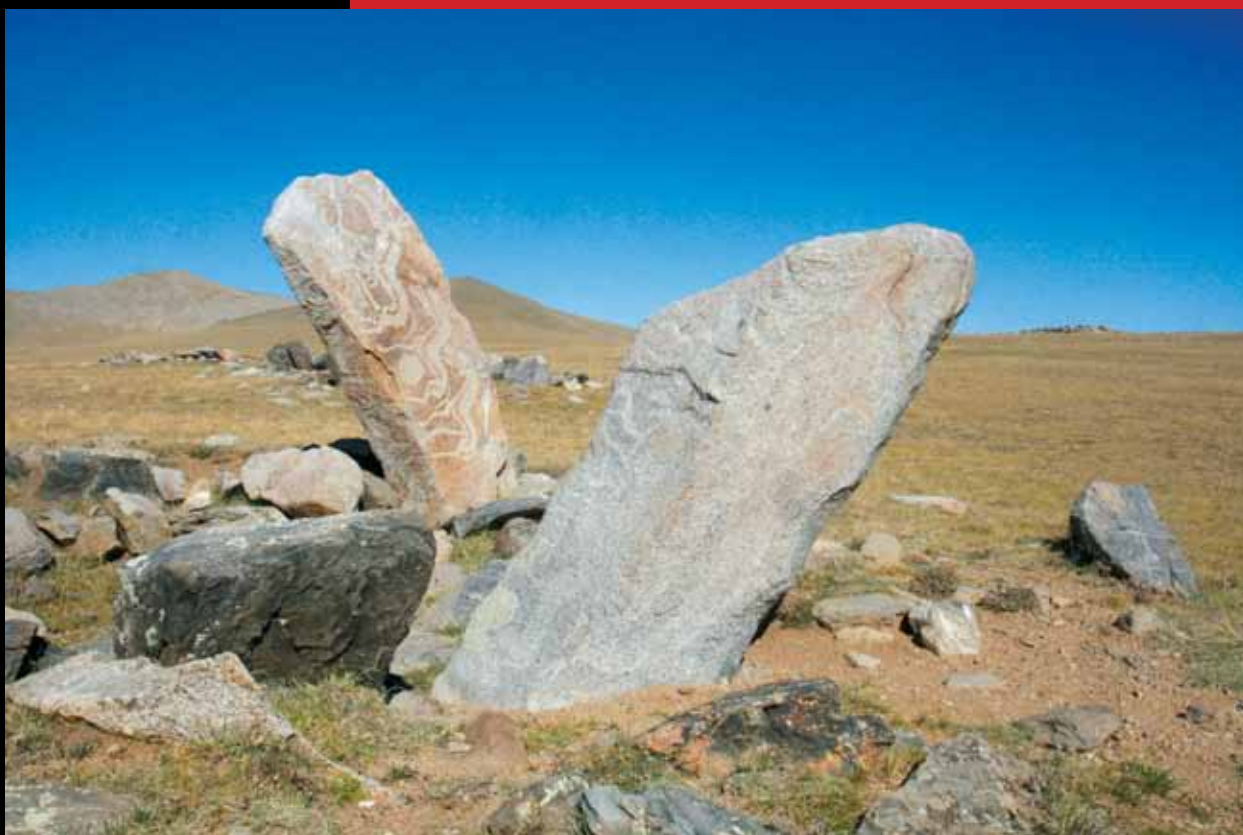
СОЁЛЫН ӨВИЙН ТӨВ

**МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ
ТҮҮХ, СОЁЛЫН
ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ**

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE MONUMENTS IN MONGOLIA

**Х ДЭВТЭР
АРХАНГАЙ АЙМАГ**

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

Х ДЭВТЭР
АРХАНГАЙ АЙМАГ

Зохиогч:
Г.ЭНХБАТ
Г.АНХСАНАА
Б.ДАВААЦЭРЭН

Гэрэл зургийг:
Б.ДАВААЦЭРЭН
П.ЧИНБАТ

Гар зургийг:
А.МӨНГӨНЦООЖ
Т.ЭРДЭНЭЦОГТ
Г.АНХСАНАА

Дизайнер:
Б.АЛТАНСҮХ

Орчуулагч:
Ц.ЦОЛМОН

Жолооч:
Б.ЭРДЭНЭЧИМЭГ

Зохиогчийн эрх хамгаалагдсан. © 2013,
Соёлын өвийн төв, Улаанбаатар, Монгол улс

Copyright © 2013 by the Center of Cultural
Heritage, Ulaanbaatar, Mongolia

Энэхүү цомгийг Соёлын өвийн төвийн зөвшөөрөлгүйгээр бүтнээр нь буюу хэсэгчлэн
хувилан олшруулахыг хориглоно.

Монгол улс
Улаанбаатар хот - 211238
Сүхбаатар дүүрэг
Сүхбаатарын талбай 3
Соёлын төв өргөө Б хэсэг
Соёлын өвийн төв

Шуудангийн хайрцаг 223
Веб сайт: www.monheritage.mn
И-мэйл: cch@monheritage.mn
Утас: 976-70110877

ISBN 978-99962-67-33-8

Соёл, Спорт, Аялал
жуулчлалын яам

Соёлын өвийн төв

Архангай аймгийн
музей

ГАРЧИГ

Өмнөх үг	4
Удиртгал	5
Архангай аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын тухай	18
Архангай аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил	36
Батцэнгэл сум	37
Булган сум	46
Жаргалант	50
Их Тамир сум	55
Өгийнуур сум	61
Өлзийт сум	64
Өндөр-Улаан сум	68
Тариат сум	73
Төвширүүлэх сум	76
Хангай сум	78
Хайрхан сум	81
Хашаат сум	85
Хотонт сум	88
Цахир сум	91
Цэнхэр сум	94
Цэцэрлэг сум	97
Чулуут	100
Эрдэнэмандал	103
Эрдэнэбулган	111
Архангай аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт	114
Товчилсон үгийн тайлал	116
Ашигласан ном бүтээлийн жагсаалт	117

ӨМНӨХ ҮГ

САЖЯ-ны харьяа Соёлын өвийн төв Монгол нутагт оршин буй түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхан шатны байдлаар бүртгэн баримтжуулах, тоолох, хадгалалт хамгаалалт, ашиглалтын байдалд судалгаа хийх ажлыг 2008-2015 онд гүйцэтгэхээр төлөвлөн хэрэгжүүлж эхлээд байгаа билээ. Бид энэ ажлын хүрээнд Хэнтий, Сүхбаатар, Дорнод, Дорноговь, Говьсүмбэр, Сэлэнгэ, Дархан-Уул, Орхон, Булган, Өвөрхангай, Дундговь, Төв (12 сум), Архангай, Завхан аймгийн нутагт ажиллаж 3100 орчим дурсгалт газрын дурсгалыг бүртгэн баримтжуулж, холбогдох мэдээллийг Улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн сан болон нэр дурдсан аймгуудын бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалаад байна.

Соёлын өвийн төв олон нийтэд монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг сурталчилах зорилгоор Улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалагдаж байгаа мэдээллийг дээрх ажлын үеэр цуглуулсан мэдээллээр баяжуулан гэрэл зургийн цуврал цомог хэвлүүлж байгаа билээ. Бид энэ удаа Архангай аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг багтаасан 10 дахь цомгоо хэвлүүлэн та бүхний гар дээр өргөн барьж байна. Энэ удаагийн цомогт тус аймгийн нутагт орших түүх, соёл, шинжлэх ухаан, танин мэдэхүйн ач холбогдолтой 234 дурсгалт газрыг сонгон авч, байршлыг нь газрын зурагт байрлуулан товч тайлбарын хамт оруулж, сум тус бүрийн нутагт орших дурсгалын жагсаалтыг ард нь хавсаргалаа.

Энэхүү цомог нь эрдэм шинжилгээ, судалгааны зориулалттай бус зөвхөн түүх, соёлын дурсгалыг ард иргэдэд сурталчилан таниулах зорилготой гаргаж байгаа учир мэдээллийг товчлон оруулсан болно. Уншигч та Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалын талаар илүү их мэдээлэл авах, эсвэл энэхүү цомогтой холбоотой санал хүсэлт, шүүмж байвал манай байгууллагын хаягаар хандахыг хүсье.

Эртний түүх, соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч ард иргэд та бүхэн энэхүү гэрэл зургийн цомгоор дамжуулан Монгол нутгийн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалуудтай танилцаж, тэдгээрийг хадгалж хамгаалах, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх үйлсэд өөрсдийн хувь нэмрээ оруулна гэдэгт итгэж байна.

Зохиогчид

FOREWORD

The Center of Cultural Heritage under the Ministry of Culture, Sports and Tourism has planned to execute the registration, documentation, inventory making of historical and cultural immovable properties of Mongolia from 2008 to 2015, and it is being implemented. In the framework of this project, we have registered and documented 3100 cultural sites in Khentii, Sükhbaatar, Dornod, Dornogobi, Govisumber, Selenge, Darkhan-Uul, Orkhon, Bulgan, Övörkhongai, Dundogovi, Töv (12 soums), Arkhangai, Zavkhan provinces and gathered the data into the state database for registration and information of cultural heritage.

Aiming to raise awareness on historical and cultural immovable properties among the public, the Center of Cultural Heritage has published photo catalogues that detail the registration data as well as information about the cultural heritage materials collected during the research work. This time we are introducing to you the 10th serial catalogue including historical and cultural immovable properties of Arkhangai province. For this catalogue 234 sites that historically, culturally, and scientifically valuable in Arkhangai province were selected, including their brief descriptions and locations on the map, and the list of immovable properties in each soum of Arkhangai province is attached in the back.

The serial catalogue is not for the academic use, it is to promote public awareness for the better understanding the importance of preserving historical and cultural immovable properties. Dear readers, if you have any suggestions, criticisms or if you want to find out more about the historical and cultural immovable properties of Mongolia, please contact us through the address of our organization.

We believe that you reviewing these serial catalogues would greatly contribute to the protection and preservation of our immovable properties and passing them on to our future generations.

Authors

УДИРТГАЛ

Ө нөөгийн дэлхий нийт хүн төрөлхтний түүхэнд бүтээгдэж бий болсон эдийн болон оюуны соёлын өвийг уламжлагдаж ирсэн хэлбэрээр нь биет ба биет бус соёлын өв хэмээн ангилан авч үзэж байна. Биет бус өвд оюуны соёлын бүхий л өв хамаарах бол биет өвд материаллаг түүхий эдээр бүтээгдсэн бүх дурсгал хамаарах ажээ. Биет соёлын өвийг хадгалагдаж буй орчин нөхцөл, эх төрхөөр нь хөдлөх ба үл хөдлөх дурсгал гэж хоёр хэсэгт хуваадаг байна.

1972 онд НҮБ-ын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллагын Ерөнхий бага хурлын 17 дугаар чуулганаар баталсан “Дэлхийн соёлын болон байгалийн өвийг хамгаалах конвенци”-д “Соёлын өв” гэдэг ойлголтыг үл хөдлөх гэдэг утгаар нь гурав ангилсан байдаг. Үүнд:

- Хөшөө дурсгал (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан, бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий уран барилга, сүрлэг чимэглэлийн уран баримал, уран зургийн бүтээл, археологийн олдвор, бичээс, агуй болон цогцолбор дурсгал)
- Архитектурын чуулга (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий салангид буюу нэгдмэл барилга байгууламж, уран барилгын цогцолбор)
- Дурсгалт газар (хүний болон хүн, байгалийн хамтарсан бүтээлүүд, мөн түүх, гоо зүй, угсаатны судлалын хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий археологи, түүхийн дурсгалт газрыг багтаасан бүс нутаг) гэж ангилсан байна.

Монгол Улсын нутаг дэвсгэр нь нэн эрт цагаас хүн нутаглаж ирсэн өлгий нутгийн нэг, Төв Азийн эртний нүүдэлчдийн соёл иргэншлийн гол төв болж байсан учир тэдний бүтээн бий болгож үлдээсэн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаар үлэмж баялаг орон юм. Манай улс 1992 оны Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал болон олон улсын соёлын өвийн талаарх нийтлэг ойлголтод нийцүүлэн 2001 онд шинэчлэн найруулж баталсан “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 3 дугаар зүйлд “... эртний хүний оромж, отог бууц, оршин сууж байсан ул мөрийг хадгалсан соёлт давхарга, ашигт малтмал олборлож, боловсруулж, үйлдвэрлэл эрхэлж байсан газар, булш хиргисүүр, бунхан, оршуулга, тахилын газар, хөшөө чулуу, хадны сүг зураг, бичээс зэрэг археологийн дурсгал; эртний хот суурины үлдэгдэл, балгас, хэрэм, цайз болон уран барилгын цогцолбор, сүм дуган, хийд, гудамж, талбай, байшин барилга зэрэг уран барилгын дурсгал; түүхэн хүмүүсийн амьдрал, үйл ажиллагаатай холбоотой байшин барилга ...; түүх, соёлын цогцолбор газар; эртний хүн, амьтан, бичил биетэн, ургамлын чулуужсан олдвор, ул мөр, тэдгээрийг агуулсан олдворт газар” зэрэг дурсгалуудыг үл хөдлөх гэх ангилалд хамаатуулан хуульчилсан байдаг.

Аливаа соёлын өв, тэр дундаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал бол тухайн улс орны соёлын түвшинг илэрхийлэх том үзүүлэлт болохын сацуу тусгаар тогтнолын баталгааны нэг гол баримт болдог. Энэ ч утгаараа хөдөө хээр оршин буй бүх төрлийн үл хөдлөх дурсгалт зүйлсээ хайрлан хамгаалах явдал бол аль ч төр засгийн анхаарлын төвд байх ёстой асуудал юм.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах хууль, эрх зүй: Монголчууд эртнээс өөрсдийн болон бусдын өвөг дээдсийн бий болгож бүтээсэн түүх, соёлын аливаа дурсгалд хүндэтгэлтэй хандаж олон арга хэлбэрээр хамгаалж ирсэн баялаг уламжлалтай ард түмэн. Түүхийн шаралсан хуудсанд “эртний булш, хиргисүүрийг ухаж сүйтгэсэн хүнийг тодорхой тооны адуу малаар торгох зэрэг шийтгэл оноож байсан” тухай цөөнгүй баримт тохиолддог. Түүнчлэн үр хүүхэддээ эртний дурсгалт зүйлийг хөндвөөс “чөтгөр сэрнэ, чөтгөр дагана, сүнс нь хорогдоно, нүд чинь сохорно, гар чинь татна, муу зүйл тохиолдоно...” гэх мэтээр сургаж тэдгээрт аль болох хүндэтгэлтэй хандах сэтгэлтэй болгон хүмүүжүүлдэг байсан уламжлал эдүгээ ч хөдөө орон нутаг бий.

Монгол улсад соёлын өвийг хамгаалах талаар төрийн цэгцтэй бодлого Ардын хувьсгал ялсны дараагаас боловсорч иржээ. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд “дэлхий дахины улсын бичиг судрын сан ба музей үзмэрийн зүйлийг хураах ... монгол үндэстэнд холбогдох бичигтэй хөшөө, чулуун зураг зүйлүүдийг хамгаална” гэж заасан байдаг нь төрөөс соёлын өвийн талаар баримтлах анхны эрхзүйн баримт болжээ. 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлжээ. Уг дүрэмд “Монгол улсын хязгаар дотор буй хуучны бүх дурсгал болох зүйл цөм Монгол улсын өөрийн хөрөнгө мөн” хэмээн заасан байдаг. Энэхүү дүрмийн ихэнх зүйл заалт нь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалахад чиглэсэн байдгийг дурдууштай.

Дээрх дүрмээс хойш 30 гаруй жилийн турш түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах талаар төрөөс ямар нэг эрхзүйн баримт бичиг батлан гаргаагүй нь нэг талаас монгол нутгийг бүхэлд нь хамарсан эртний дурсгалуудын талаарх бүртгэл судалгаа дутмаг байсан, нөгөө талаас дэлхий нийтийн соёлын өвд хэрхэн хандах хандлага бүрэн төлөвшиж тогтоогүй байсантай холбоотой юм.

1970 онд АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн зарлигаар “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлсийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарчээ. Энэ хууль бол монголчуудын хэдэн зууны турш хадгалж ирсэн болон бүтээн туурвиж ирсэн түүх, соёлын дурсгалыг хадгалж хамгаалах, судлан шинжлэх, сэргээн засварлах, сурталчилах зэрэг бүхий л харилцааг цогцоор нь зохицуулсан бие даасан анхны хууль байв. “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарснаар урьд өмнө ард иргэдийн дунд үнэ цэнэ, ач холбогдол нь төдийлөн танигдаагүй байсан түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх ойлголтыг өөрчилж хүн бүрийг эдгээр дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах, хадгалж хамгаалах үйл ажиллагаанд гар бие оролцох зэргээр үүрэг хариуцлагатай байх нөхцлийг бүрдүүлсэн юм. Хуулийн хүчин төгөлдөр үйлчилж байсан 1970-1994 оныг хүртэлх хугацаанд Монгол улсын төр түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинээр нээж бүртгэх, судлах, сэргээн засварлах чиглэлээр жил алгасалгүй олон ажил зохиож, түүнд зарцуулах хөрөнгийн хэмжээг жил бүр нэмэгдүүлж байв. Энэ 20 гаруй жилийн туршид төрөөс авч хэрэгжүүлсэн олон ажлын үр дүн болон соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч хүмүүсийн уйгагүй хөдөлмөрийн үр шим Монголчуудыг дэлхийд гайхуулах соёл иргэншилтэй ард түмэн болохыг батласан юм.

Манай улс 1990 оноос дэлхий нийтийн хөгжлийн замд эргэлт буцалтгүй орж урьд өмнө үйлчилж байсан хууль, эрхзүйн баримтуудаа олон улсын нийтлэг зарчимд нийцүүлэн шинэчлэн баталж эхэлсэн билээ. 1992 онд УИХ-аас баталсан шинэ Үндсэн хуулинд “Монголын ард түмний түүх, соёлын дурсгалт зүйл, шинжлэх ухаан, оюуны өв төрийн хамгаалалтад байна” хэмээн заасан билээ. Энэ үзэл баримтлалд нийцүүлэн 1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлж эхэлсэн байна. Энэ хууль нь зах зээлийн харилцаанд шилжиж байсан манай улсын хувьд түүх, соёлын дурсгалын талаарх харилцааг зохицуулах гол хууль болоод зогсохгүй түүнээс хойш батлагдан гарсан олон хуулийн түүх, соёлын дурсгалтай холбоотой заалтыг нөхөхөд чухал эрхзүйн баримт болж байжээ. 1994 оны “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-д хэд хэдэн удаа нэмэлт өөрчлөлт хийсний эцэст 2001 онд утга соёлын өвтэй холбоотой харилцааг зохицуулсан заалтуудыг нэмж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон батлан гаргаж эдүгээ хүртэл мөрдөж байна. Энэ хууль нь монголчуудын соёлын өвийг анх удаа цогц байдлаар нь хамгаалах хуулийн орчин бий болгосноороо түүхэн ач холбогдолтой болсон юм.

Эдүгээ монгол улс түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт, хамгаалалт, судалгаа, ашиглалттай холбогдолтой харилцааг “Соёлын өвийг хамгаалах тухай” болон “Соёлын тухай”, “Газрын тухай”, “Ашигт малтмалын тухай”, “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай” зэрэг хуулиудад туссан үл хөдлөх дурсгалтай холбоотой зүйл заалтын дагуу зохицуулж байна. Энэ бүх хуулиудын зохих зүйл заалтууд нь Монгол улсыг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлсээ хамгаалах талаар эрх зүйн цогц орчинтой болсныг харуулж байна.

Монгол улс дэлхий нийтийн хөгжлийн чиг хандлагатай хөл нийлүүлэн алхаж байгаагийн хувьд олон улсын соёлын өвийг хамгаалах чиглэлээр батлан гаргасан баримт бичиг, гэрээ, конвенцид хүндэтгэлтэй хандаж, хүлээн зөвшөөрч, идэвхитэй оролцооор ирсэн билээ. Манай улс өнөөдрийн байдлаар 1964 онд “Зэвсэгт мөргөлдөөний үед соёлын үнэт зүйлийг хамгаалах тухай” 1954 оны Гаагийн хэлэлцээрт, 1990 онд ЮНЕСКО-ийн 1972 оны “Дэлхийн өвийн конвенци”-д, 1991 онд ЮНЕСКО-ийн 1970 оны “Соёлын эд зүйлийг хууль бусаар импортлох, экспортлох, өмчлөх эрхийг шилжүүлэхээс сэргийлэх тухай конвенци”-д, 2005 онд ЮНЕСКО-ийн 2003 оны “Биет бус соёлын өвийг хамгаалах тухай конвенци”-д тус тус нэгдэн орж, эдгээр баримт бичгүүдийн үзэл санаа, үндсэн зарчим, шаардлагуудыг соёлын өвийг хамгаалах хууль, тогтоомжууддаа тусгаж, хамтын нийгэмлэгийн өмнө хүлээсэн үүргээ амжилттай хэрэгжүүлж байна.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл, судалгаа. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинжлэн судлах ажил 1889 онд Оросын эрдэмтэн Н.М.Ядринцевын Орхон голын хөндийд хийсэн хайгуул судалгааны ажлаар эхэлсэн гэж үздэг. Тэр цагаас хойш 120 гаруй жилийн турш Орос, Финлянд, АНУ, Унгар, Япон, Турк, Франц, Герман, Солонгос, Хятад зэрэг дэлхийн олон орны эрдэмтэн судлаачид манай үндэсний боловсон хүчнүүдтэй хамтран эртний түүх, соёлын дурсгалыг түүх, соёл, угсаатны зүй, археологийн шинжлэх ухааны онол, арга зүйн дагуу судалсаар иржээ. Энэ ажлуудын үр дүнд монгол орны нутаг дэвсгэр дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлс нь хүн төрөлхтний хөгжлийн түүхийн салшгүй нэг хэсэг, өвөрмөц соёл иргэншилийн улбаа болохыг баталжээ. Түүнчлэн үл хөдлөх дурсгалын арвин баялаг мэдээллийн санг бий болгосон байна.

Аливаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэн баримтжуулах ажил бол тухайн дурсгалыг хадгалж хамгаалах чиглэлээр явуулж буй анхан шатны ажил юм. Дурсгалын хэлбэр төрх, хэмжээ, орчны нөхцөл байдал, ашиглалтын байдал, эвдрэл гэмтэл зэргийг нарийвчлан тодорхойлж, гэрэл зураг, дүрс бичлэг, гар зургаар баримтжуулан мэдээлэл цуглуулах явдал бол бүртгэн баримтжуулах ажлын гол зорилго болно. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг үнэн зөв бүртгэж баримтжуулснаар соёлын өв, түүний үнэ цэнэ, хувьсал өөрчлөлтийн талаар тодорхой мэдээлэл олж авах, хүмүүсийн соёлын өвийг хадгалж хамгаалах хүсэл сонирхолыг нэмэгдүүлэх, тэдний оролцоог дээшлүүлэх, соёлын өвд гарч буй өөрчлөлтийг хянах боломжоор хангагдах, төрийн байгууллагуудыг

бодит мэдээллээр хангах зэрэг олон ач холбогдол давуу талтай юм.

Монгол улсын хувьд түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэж баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх ажлыг 1921 оны ардын хувьсгалын дараахнаас эхэлсэн юм. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд хуучны түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж баримтжуулах, хамгаалах үүрэг туссан байдаг. Энэ үүргийнхээ дагуу 1922 онд Судар бичгийн хүрээлэнгээс эрхлэн өнөөгийн Төв, Архангай, Булган, Өвөрхангай аймгийн нутгаар хайгуул шинжилгээний ажил хийж Сарьдагийн хийд, Эрдэнэзуу, Баруун хүрээ зэрэг уран барилгын дурсгалыг бүртгэж гэрэл зургаар баримтжуулж байжээ. Судар бичгийн хүрээлэн 1935 оноос эхлэн хошуудад орон нутаг судлах товчоо байгуулан өөрийн төлөөлөгчийг сонгон суулгаж, идэвхитэй гишүүдийг элсүүлэх ажил зохион байгуулж, түүх, соёлын дурсгалын тухай мэдээ арвин ихээр цуглуулж хуримтлуулж байжээ.

Судар бичгийн хүрээлэнд 20-иод жилийн турш хуримтлагдсан түүх, соёлын дурсгалын талаарх мэдээ сэлт, бүртгэл судалгааны хэрэглэгдэхүүнүүдийг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй эмхлэн цэгцэлж “Монгол Ард Улсын археологийн картын сан” зохиох ажлыг 1941 оны сүүлээр ШУХ-ийн Түүхийн салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан Х.Пэрлээ тэргүүлэн хийж жил бүрийн археологийн хайгуул малтлага судалгааны үр дүнгээр байнга нэмэн баяжуулсаар байжээ. Энэ сан бол Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл-мэдээллийн анхны сан байсан бөгөөд эдүгээ ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн гар бичмэлийн санд хадгалагдаж байна.

Монгол улсад соёлын өвийг бүртгэн баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх нэгдсэн тогтолцоо 1996 оноос бүрдэж эхэлсэн гэж үздэг. 1994 онд батлагдсан “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийн 2 дугаар бүлэгт Монгол улс нь түүх, соёлын дурсгалын Улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн сан /УНБМС/-тай, тэр нь шаталсан тогтолцоотой байхаар орсон байна. Энэ заалтын дагуу “Соёлын өвийн төв байгуулах тухай” Соёлын сайдын 1996 оны 07 дугаар тушаал гарч Музейн үзмэр сэргээн засварлах урлангийн орон тоо, төсөвт багтаан түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн УНБМС-г байгуулахаар шийдвэрлэжээ. Энэ сан тухайн үеийн Соёлын яаманд цуглараад байсан түүх, соёлын дурсгалт зүйлстэй холбоотой судалгаа, тайлан, мэдээ зэрэг эх хэрэглэгдэхүүнийг татан авч, анхны бүрдүүлэлтээ хийж байжээ. Эдүгээ соёлын өвийн УНБМС нь олон улсын нийтлэг зарчмын дагуу монгол нутаг дахь соёлын өвийг түүх, соёлын хөдлөх, үл хөдлөх /соёлын биет өв/, утга соёлын /соёлын биет бус өв/ гэсэн 3 хэсэгт ангилж мэдээллийн сан бүрдүүлж байна. УНБМС түүх, соёлын дурсгалын бүрдүүлэлтийг хийхдээ 1996 онд ИКОМОС-ын Ерөнхий Ассамблейн 11 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “Дурсгалт газруудыг баримтжуулах ИКОМОС-ын зарчим”-ыг баримтлахын сацуу өөрийн орны онцлогт тохирсон аргачлал боловсруулан ажилладаг.

1996-1999 онд “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” сэдэвчилсэн лавлах бүтээх ажлын хүрээнд хээр хөдөө орших түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх мэдээлэл цуглуулах зорилгоор хэд хэдэн чиглэлээр зохион байгуулсан хээрийн шинжилгээний экспедицид СӨТ-ийн мэргэжилтэн судлаачид гар бие оролцож дурсгалуудын хадгалалт хамгаалалтын байдал, засаг захиргааны харьяалал, эвдрэл гэмтлийн талаар нэлээд мэдээлэл хуримтлуулсан билээ. Энэ мэдээллүүд нь тухайн үедээ УНБМС дахь үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл мэдээллийн хэсэгт томоохон мэдээлэл бүрдүүлэлтийн ажил болсон бөгөөд, эдгээр мэдээллийг ашиглаж 1998 онд “Улс, аймаг, нийслэлийн, хамгаалалтад байх үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчилж, “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг анх удаа боловсруулан хэрэгжүүлсэн юм.

Өнөөдөр манай улсад ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, Палеонтологийн хүрээлэн, Нүүдлийн Соёл Иргэншлийг судлах Олон улсын хүрээлэн, Монголын Үндэсний музей, МУИС-ийн Археологи-Антропологийн тэнхим, МУБИС-ийн Түүхийн тэнхим, МУИС-ийн Улаанбаатар сургуулийн Археологийн тэнхим, “Чингэс хаан” дээд сургууль зэрэг мэргэжлийн байгууллагууд хууль, журмын дагуу археологи, палеонтологийн хайгуул, малтлага судалгаа хийж түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаар арвин мэдээлэл хуримтлуулж байна.

Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал. УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1941 оны 79 дүгээр хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлсийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг баталж, түүний 2 дугаар хавсралтад нэр бүхий 15 дурсгалыг улсын нэгдүгээр зэрэглэлийн хамгаалалтад, 16 дурсгалыг улсын хамгаалалтад байхаар шийдвэрлэжээ. Энэ жагсаалт бол Монгол улс анх удаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаа төрийн хамгаалалтад авсан түүхэн шийдвэр байсан юм.

1970 онд АИХ-аас “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарсны дараа буюу БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл /СнЗ/-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор “БНМАУ-ын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ыг баталж, улсын хамгаалалтад 21 дурсгал, орон нутгийн хамгаалалтад 106 дурсгалт газрыг оруулсан байна. Энэхүү 420 дугаар тогтоолоор улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан дурсгалуудад түүхэн үйл явдал, бие хүмүүсийн дурсгалд зориулан болгосон хөшөө, багана, ханын самбар

зэрэг дурсгалыг эртний булш хиргисүүр, хот хэрмийн үлдэгдэл, хүн чулуун болон буган чулуун хөшөө дурсгалтай хамтатган хамгаалалтад авсан байна.

1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг шинэчлэн баталсантай холбогдуулан дээрх жагсаалтыг тус хуулийн үзэл баримтлал, нэр томъёонд нийцүүлэн дахин шинэчилжээ. 1994 оны Засгийн газрын 233 дугаар тогтоолын 3 дугаар хавсралтаар “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт” нэрээр батлагдсан энэ жагсаалтад нийт 93 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 287 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад байхаар тусгасан байна. Энэ жагсаалтад зөвхөн эртний түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал хамрагдсанаараа онцлогтой юм.

1995-1997 онд УИХ-аас “Монгол улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж, шинээр аймаг, сум байгуулснаас болж улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх дурсгалын оршин буй засаг захиргааны нэгжийн нэрийг өөрчлөх шаардлага урган гарчээ. Түүнчлэн мэргэжлийн эрдэм шинжилгээний байгууллагуудын үйл ажиллагааны үр дүнд улсын хамгаалалтад зайлшгүй байвал зохих дурсгал цөөнгүй илэрч олдсон байна. Энэ шаардлагын үүднээс Монгол улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор “Улс аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад 120 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 233 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад тус тус авчээ.

ЮНЕСКО-ийн Дэлхийн өвийн хорооноос 2004 онд Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрыг, 2011 онд Монгол Алтайн нурууны хадны зургийн цогцолборыг хүн төрөлхтний соёл, иргэншлийн түүхийн олон улбааг хадгалсан дурсгалтай, тэдгээр нь дэлхий дахинд нийтлэг үнэ цэнэтэй гэж үзэн дэлхийн соёлын өвд бүртгэн авсан билээ. Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газар нь 121,967 га газрыг хамардаг бөгөөд энэ бүс нутагт 100 гаруй дурсгалт газарт 1350 орчим нэгж ширхэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал оршдог байна. Эдгээр дурсгалын дотор өмнө нь улс, аймгийн хамгаалалтад орж байсан цөөнгүй дурсгал хамрагдсан юм.

1994 оны “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийг 2001 онд УИХ-аас “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон өөрчлөн найруулж баталсан юм. Монгол улсын нутагт сүүлийн 10 гаруй жил явуулсан археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд түүх, соёл, шинжлэх ухааны өндөр ач холбогдолтой олон дурсгалыг шинээр нээн илрүүлсэн бөгөөд тэдгээрийг зайлшгүй хамгаалах шаардлага тулгарсан, түүнчлэн зарим дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтаас улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулах шаардлага урган гарсан зэргээс үүдэн “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалтыг 2008 онд дахин шинэчлэн баталжээ. Монгол улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор шинэчлэн батлагдсан уг жагсаалтад 175 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 275 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад авахаар оруулсан байна. Энэ жагсаалтад түүх, соёлын ач холбогдол өндөртэй, цаашид хамгаалалтад авч, урт хугацаанд тогтвортой судалгаа, шинжилгээний ажил хийх шаардлагатай 15 дурсгалыг аймаг, нийслэлийн хамгаалалтын жагсаалтаас хасч улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулсан ба шинээр 40 дурсгалыг улсын хамгаалалтын жагсаалтад, 57 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтад тус тус нэмж тусгажээ. Мөн анх удаа палеонтологийн дурсгалт газрыг хамруулсан байна.

Дурсгалт газрын хамгаалалтын цэс. 1994 онд батлагдсан “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 16.6 дахь заалтад “Эртний хот, суурины үлдэгдэл, байшин барилга, цогцолбор зэрэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн сүр барааг хадгалах зорилгоор эргэн тойронд нь 0.1-3 км-ийн хамгаалалтын бүсийг Засгийн газар тогтоож болно” гэж заажээ. Энэхүү заалтын дагуу түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын түүхэн тодорхой орон зай, цаг үеийг төлөөлж чадах байдал, түүх, соёл, шинжлэх ухааны үнэ цэнэ, ач холбогдол, улсын хамгаалалтын зэрэглэл зэргийг харгалзан үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүсийг тогтоож эхэлжээ. Засгийн газрын 1997 оны 241 дүгээр тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Монголын эртний нийслэл Хархорум хотын туурийн хамгаалалтын бүсийг 9,69 км.кв талбайтай байхаар тогтоосон нь анхны хамгаалалтын бүстэй дурсгал болсон юм.

2001 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-д нэмэлт өөрчлөлт оруулж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон шинэчлэн баталсан бөгөөд уг хуулийн 17.6, 17.7, 17.8 заалтад түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүс тогтоож байх тухай асуудал хэвээр тусгагдаж, талбайн хэмжээг тогтоосон заалтыг хассан байна. Засгийн газар “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн холбогдох заалтыг үндэслэн:

- 2001 оны 96 дугаар тогтоолоор Гандантэгчинлэн хийд, Гэсэр сүм, Богд хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Дамбадаржаа хийд, Гэр хэлбэрт модон дуганууд буюу Дашчойлин хийд, Чин ван Ханддоржийн байшингийн хамгаалалтын бүсийг,
- 2002 оны 71 дүгээр тогтоолоор Архангай аймгийн Хашаат сумын нутагт орших Билгэ хаан, Культегины хөшөө, мөн аймгийн Хотонт сумын нутагт орших Хар балгас,

- Өвөрхангай аймгийн Бат-Өлзийт сумын нутагт орших Төвхөн хийд, Төв аймгийн Баян сумын нутагт орших Тоньюкукийн хөшөөний хамгаалалтын бүсийг,
- 2003 оны 190 дүгээр тогтоолоор Хөвсгөл аймгийн Бүрэнтогтох сумын нутагт орших Уушигийн өвөрийн буган чулууны цогцолбор, Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Аваргын балгас, Төв аймгийн нутагт орших Манзуширын хийд, Улаанбаатар хотын Баянзүрх дүүргийн нутагт орших Дарь-Эхийн сүмийн 2 чулуун баганын хамгаалалтын бүсийг,
 - 2004 оны 126 дугаар тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Баруун хүрээний туурь, Булган аймгийн Рашаант сумын нутагт орших Хөгнө тарнийн дээд доод хийдийн туурийн хамгаалалтын бүсийг,
 - 2006 оны 70 дугаар тогтоолоор Булган аймгийн Дашинчилэн сумын нутагт орших Цогт тайжийн Цагаан байшин, бичигт хөшөө, мөн сумын нутагт орших Хар Бухын балгасны хамгаалалтын бүсийг,
 - 2006 оны 123 дугаар тогтоолоор Архангай, Өвөрхангай, Булган аймгийн нутагт орших Дэлхийн өв-Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрын хамгаалалтын бүсийг
 - 2009 оны 135 дугаар тогтоолоор Дорноговь аймгийн Хатанбулаг сумын нутагт орших Эргэлийн зоон палеонтологийн дурсгалт газар, Төв аймгийн Алтанбулаг сумын нутагт орших Өнгөтийн цогцолбор дурсгал, Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Их Хөшөөтийн цогцолбор дурсгал, Хэнтий аймгийн Батширээт сумын нутагт орших Өглөгчийн хэрэм, Рашаан хад, Үзүүр цохионы цогцолбор дурсгал, мөн аймгийн Өмнөдэлгэр сумын нутагт орших Балдан Бэрээвэн хийд, түүний орчмын хадны зургийн дурсгал, Дунд Жаргалантын цогцолбор дурсгал, Хэрлэн сумын нутагт орших Цэцэн ханы ордны цогцолбор, Улаанбаатар хотын Чингэлтэй дүүргийн нутагт орших “Өндөр хоршоо” хэмээх түүхт барилга (өнөөгийн Дүрслэх урлагийн музей Б.Д), Баянзүрх дүүргийн нутаг дэвсгэрт орших Ардын Намын Төв Хороо, Ардын Засгийн газар түр байрлаж байсан түүхт барилгын (өнөөгийн Улаанбаатар хотын түүх, шинэчлэн байгуулалтын музей Б.Д) хамгаалалтын бүсийг
 - 2011 оны 101 дүгээр тогтоолоор Сэлэнгэ аймгийн Баруунбүрэн сумын нутаг дэвсгэрт орших Амарбаясгалант хийдийн хамгаалалтын бүсийг
 - 2011 оны 271 дугаар тогтоолоор Булган аймгийн Баяннуур сумын Улаан хэрмийн Шороон бумбагарын хамгаалалтын бүсийг
 - 2012 оны 104 дүгээр тогтоолоор Төв аймгийн Борнуур сумын нутаг, Ноён уулын Сүжигтийн ам, Батсүмбэр сумын нутаг, Ноён уулын Зурамт, Журамтын ам, Архангай аймгийн Өндөр-Улаан сумын Балгасан талд орших Хүннүгийн язгууртны дурсгалт цогцолбор газрын хамгаалалтын бүсийг тус тус тогтоожээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын өнөөгийн байдал, авч буй арга хэмжээ.
Хээр хөдөө оршиж байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын өнө удаан жил хадгалагдахад байгалийн болон нийгмийн хүчин зүйлс ихээхэн сөрөг нөлөө үзүүлсээр иржээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал нь байгаль дээр ил задгай оршиж байдгийн хувьд их бага хэмжээний эвдрэл гэмтлийг өөртөө агуулж байдаг. Ялангуяа чулуун дурсгал нь орчны температурын хэлбэлзлэл, салхи, ус болон химийн идэвхтэй бодисууд, ургамал, амьтнаас ялгарах органик бодисуудын нөлөөгөөр ан цав гарах, хагарч гэмтэх, хуурч унах, үйрч бутрах, зэргээр анхны төрх байдлаа алдаж гэмтдэг байна. Мөн газар хөдлөлт, гал түймэр, үер ус, хүчтэй цасан болон шороон шуурга гэх мэт байгалийн гамшигт үзэгдэл нь дурсгалд сөргөөр нөлөөлж буй байгалийн хүчин болдог ажээ.

Агаарын хэлбэлзэл, салхи нь чулууны бүтцийг сийрэгжүүлж физик өгөршилд оруулахаас гадна өгөршиж суларсан чулууны мөхлөг ан цав хооронд ус (хур тунадас) орж тогтон халуун хүйтний хэлбэлзлийг даган хайлж хөлдөхдөө тэлж агшин ан цавыг ихэсгэн механик өгөршилт үүсгэсэн байдал манай ихэнх хөшөө чулуун дурсгалд олонтаа тохиолддог.

Түүх, соёлын дурсгалд нөлөөлөх нийгмийн хүчин зүйлд бусдын соёлыг үл хүндэтгэх, хотжилт суурин иргэншил болон нүүдлийн ахуйг дагасан нөлөөлөл, хүн амын сийрэг байдал, эдийн засгийн хомсдол, үйлдвэржилт, оновчгүй бодлого, төлөвлөлт, шашин шүтлэг, буруу аргаар хамгаалах, сэргээн засварлах, хүний санамсаргүй болон санаатай үйл ажиллагаа зэрэг ордог. Сүүлийн жилүүдэд хүмүүсийн сүсэг бишрэлдээ хөтлөгдөн хөшөө чулуунд элдвийн тос түрхэх, хадаг яндар уяж байгаа нь уг дурсгалын насыг богиносгох хохиролтой үйлдэл болдог ажээ. Тухайлбал хөшөө дурсгалд хадаг яндар уяснаар түүнд чийг хуримтлагдаж агаарын хэмийн нөлөөгөөр чулуулгийн гадаргууд хүчтэй нөлөө үзүүлэх, хорхой шавьж үүрлэн элдэв төрлийн хүчиллэг ялгадас ялгаруулан чулуулгийн мөхлөгт сөрөг нөлөө үзүүлдэг байна.

Соёлын өв, түүх, соёлын дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах нийгмийн төлөвшил бүрэлдээгүй энэ үед хадны сүг зураг, эртний хөшөө чулуун дурсгалыг аж ахуйн зорилгоор ашиглах, эртний бичээс, хадны сүг зурган дээр элдэв бичээс бичих, өнгө зүсийг өөрчлөх, нураах, булш, хиргисүүр, тахилын байгууламжийг олз ашиг олох зорилгоор ухах, малтах зэрэг зохисгүй байдал их гарч байна.

Монгол улс өөрийн нутаг дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхны хэлбэр төрхөөр нь хадгалан үлдэх, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх шинжлэх ухааны үндэслэлтэй хамгаалалтын анхны ажлуудыг 1940-өөд оноос эхлэн өнөөг хүртэл хийж иржээ. 1944 онд Эрдэнэ Зуу, Амарбаясгалант зэрэг уран барилгын дурсгалуудыг сэргээн засварлах ажлыг, 1960-1961 онд Чойжин ламын сүм, Богд хааны Ногоон ордон зэргийг сэргээн засварлах ажлуудыг хийсэн байна.

1971 онд Барилгын зургийн төв институтэд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн зураг төсөл, эрдэм шинжилгээний товчоо”-г, 1973 онд Соёлын яамны харьяанд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн засварын газар”-ыг тус тус байгуулсан бөгөөд 1976 онд дээрх хоёр газрыг нэгтгэн “Түүх, соёлын дурсгалыг сэргээн засварлах газар” гэсэн бие даасан байгууллагыг байгуулжээ. Энэ байгууллага 1995 оны хүртэлх хугацаанд Монголын уран барилгын томоохон дурсгалууд болох Эрдэнэ зуу, Амарбаясгалант, Гандантэгчинлэн хийд, Богд Хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Цэцэн ханы ордон, Хачин ламын сүм, Чин ван Ханддоржийн байшин, Алтанбулаг дахь ардын хувьсгалын түүхэнд холбогдох барилга байшин зэргийг мэргэжлийн түвшинд сэргээн засварлаж байжээ. Үүний зэрэгцээ хөдөө орон нутгийн засаг захиргаа өөрсдийн нутаг дэвсгэр дээр байгаа үл хөдлөх дурсгалуудыг хамгаалах зорилгоор хайс хашаа барих, хаяг самбар байрлуулах зэргээр хөдөлгөөн өрнүүлж байсныг тэмдэглэх хэрэгтэй.

Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах ажлыг тодорхой бодлого, дэс дараалалтайгаар гүйцэтгэх, түүнд зарцуулж буй хандив, төсөв, хөрөнгийг үр бүтээлтэй зарцуулах зорилгоор “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг 1999-2005 онд хэрэгжүүлжээ. СӨТ-ийн сэргээн засварлагч, мэргэжилтнүүд түүхэн болон шинжлэх ухаан, урлаг уран сайхны өндөр ач холбогдол бүхий зарим хөшөө дурсгалын хэв дардсыг авах, хуулбар хийж улсын сан хөмрөгт хадгалах, зарим хөшөө чулуун дурсгалд бэхжүүлэлт консерваци хийх зэрэг ажлуудыг энэхүү хөтөлбөрийн хүрээнд хийсэн байна. Мөн сүм хийдийг сэргээн засварлах, хамгаалалтын хашаа, саравч барих, аянга зайлуулагчтай болгох зэрэг олон ажил энэ хөтөлбөрийн дагуу хийгджээ.

Дээрх хөтөлбөрийн хамрах хүрээг өргөтгөн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг аялал жуулчлал, дэд бүтэцтэй уялдуулан сурталчлах, соёлын өвийг сэргээн засварлах мэргэжилтэн бэлтгэх зэрэг асуудлыг иж бүрэн тусгасан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр”-ийг шинээр боловсруулж Засгийн газрын 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор баталсан юм. Энэхүү хөтөлбөрийг 2008-2015 онд хэрэгжүүлэхээр төлөвлөж, зарим ажлуудыг холбогдох газрууд эхлүүлээд байна.

Монгол Улсын төр засгаас түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах чиглэлээр олон ажил боловсруулан хэрэгжүүлж байгаа хэдий ч зарим нэг ашиг хонжоо хайсан ухвар мөчид хүмүүсийн харгайгаар олон дурсгалт зүйлс эвдэн сүйдсээр байгаа билээ. Ийм баримтыг олноор нь дурдаж болно. Сайны хажуугаар саар болсон энэ бусармаг үйлдлийг таслан зогсоох, урьдчилан сэргийлэх ажлыг зохион байгуулахад хөдөө орон нутгийн ард иргэдийн туслалцаа дэмжлэг туйлаас чухал болохыг шат шатны Засаг дарга, холбогдох байгууллагууд анхааралдаа авбал зохилтой.

Эцэст нь, эцэг өвгөдийнхөө үлдээсэн түүх, соёлын дурсгалуудад хүндэтгэлтэй хандаж, олон арга хэлбэрээр хайрлан хамгаалж, сэргээн засварлаж хойч үедээ бүрэн бүтнээр нь өвлүүлэн үлдээх явдал бол өнөөгийн монголчууд бид бүхний эрхэм үүрэг мөн болохыг уншигч танд сануулья.

INTRODUCTION

The diversity of intellectual and physical cultural heritage derived from and created by humanity through the long historic period of time is classified into tangible and intangible cultural heritage by their forms and identities. Intangible cultural heritage is defined as the practices, representations, expressions, knowledge and skills, as well as the instruments, objects, artifacts and associated cultural spaces, and tangible cultural heritage includes all other physical objects such as monuments, historic buildings, statues, museum items and others which have significant historic and artistic value to Mongolia. Tangible cultural heritage is identified as movable and immovable properties characterized by their storage, mobility, sizes and associated significance with their origination.

As stated in the 1972 UNESCO “Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage” adopted by the 17th General Conference, the “Cultural Heritage” is classified into three subcategories by its immovable distinctions as follows:

- Monuments: architectural works, works of monumental sculpture and painting, elements or structures of an archeological nature, inscriptions, cave dwellings and complex features, which are outstanding universal value from the historic, artistic and scientific point of view
- Groups of building: groups or separate or connected buildings which, because of their architecture, homogeneity or their place in the landscape, are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science
- Sites: Works of man or the combined works of nature and of man, and areas including archeological sites which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological points of view)

Mongolia is one of the richest countries with historical and cultural immovable properties, created by and derived from the nomadic people’s lifestyle of Central Asia, and transmitted from generation to generation. In 2001, Mongolia has revised its law on “Protect of Cultural Heritage” in accordance with the international cultural heritage protection standards and Mongolian Constitution of 1992. In the 3rd article of the law it states that, “...immovable properties include archeological findings such as shelter of ancient people, cultural layers of ancient settlement, a place used to be used for mining and industry, tumulus, grave, tomb, sacrificial sites, man stone, deer stone, archeological artifacts, rock paintings, rock inscriptions, ancient settlements, ancient ruins, ancient castles, ancient walls, complex of architecture, temples, monasteries, streets, squares (old and related with historical activity), apartments and buildings relevant to individuals and events significant in history, historical and cultural sites, fossils microorganisms, plants ancient animals, and paleontological sites.

State independency and culture is expressed by the cultural heritage, especially historical and cultural immovable properties. It is of utmost importance for our government to pay close attention to protect and safeguard the immovable properties of Mongolia.

Law and policies on protection of historical and cultural immovable properties: From the ancient times Mongolians have preserved and protected with respect historical and cultural heritage, created by the ancestors. People were fined with livestock for excavating and damaging ancient tumulus and tombs. Also the elders have been teaching and transmitting knowledge to younger generations about preserving and respecting the immovable historic properties. It is believed that “Those who damages the immovable historic properties inherited from their ancestors, would have bad luck, such as meeting with ghosts; lose eyesight or always having some problems” etc.

In 1921, after the People’s Revolution, state policy was formulated for protection of historical and cultural heritage. Institute of Language and Literature has developed its internal policy, that states “Institute to preserve and protect the rock inscriptions and rock paintings in Mongolia”. This policy remains as the first Mongolian act for historical and cultural protection. “Protection and Preservation Regulation for Historical and Cultural Heritage” was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. In the regulation it states that, “The historical and cultural heritage existing on Mongolian territory, shall be in possession of Mongolians”. Almost all paragraphs and articles of this regulation adopted for immovable properties protection.

For almost 30 years since the adoption of the above policies Mongolian government didn’t make any changes to it neither have adopted any new acts for historical and cultural heritage preservation. Possibly it’s due to insufficient research, lack of people’s awareness regarding the importance of protecting the historical and cultural heritage.

By the consent of the Presidium of People’s Great Khural, the “Law on Protection of Cultural Properties of People’s Republic of Mongolia” was adopted in 1970, which was comprehensively and systematically included all cultural functioning relations and activities containing research, examination, conservation, preservation, promotion and dissemination of historical and cultural heritage created by Mongols. As a result, the awareness has risen among people by the certain degree, changed their attitude towards the cultural heritage and increased their respect and responsibility as well as their contribution on protecting and preserving it. The law was effective from 1970 to 1994, the period of time that Mongolian government has organized number of works for identifying, restoring historical and

cultural immovable properties, along with discovering, registering, conserving and preserving them. Consequently, a number of activities and works were implemented on cultural heritage protection. Thus the outside world gradually started to get to know of Mongolian unique cultural heritage.

Since 1990, Mongolia has been developing democratic society. Accordingly the acts and laws were revised and combined with democratic concepts. Adopted by the State Great Khural, the cultural heritage as defined in the new constitutional law of 1992, "Mongolian people's historical and cultural heritage, science and intellectual property shall be under the State protection of Mongolia". In accordance with it, the State Great Khural adopted "Law on Protection of Historical and Cultural Properties" in 1994. The law coordinated number of cultural relations combined with the concepts of democracy. And it defined the criterias of objects to be included into historical and cultural immovable properties. In 2001, after the several amendments made on "Protection Law of Historical and Cultural Properties of 1994", articles of protection of intangible cultural heritage were added and has changed to the "Protection Law of Cultural Heritage". Since 2001, the government has been enforcing "Protection Law of Cultural Heritage", in Mongolia. Cultural heritage protection and preservation is completely coordinated by this law.

Today, cultural heritage issues, particularly immovable properties matters are coordinated by some articles of the following laws, such as "Protection Law of Cultural Heritage", "Land", "Minerals", "Protected Areas", "Criminal law" etc.

Mongolia has signed in international agreements, charters and conventions for preserving and protecting the cultural heritage: "1954 UNESCO Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict" in 1964; "1972 UNESCO Convention for the World Cultural Heritage" in 1990; "1970 UNESCO Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property" in 1991; and "2003 UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage" in 2005.

Registration and research of historical and cultural immovable properties: The first research and examination work on immovable historical and cultural properties in Mongolia started in 1889, by Russian researcher N.M Yadrintsev at the Orkhon River Valley. Since then, for over a hundred years, Mongolian researchers and scholars have done many research works and examinations on historical and cultural immovable properties based on the archeological and ethnological theories and methods, in cooperation with the researchers and experts of Russia, Finland, USA, Hungary, Japan, France, German, China, Korea and others. As a result of those research works, researchers and experts have come to the conclusion that immovable properties of Mongolia are indeed an important part in the history and culture. Also as a result of these research works, first information and registration database system for immovable properties was created.

Registration and documentation is considered as a primary step for protection of immovable heritage properties. Main objective of the registration and documentation is to identify the current value and status of immovable properties by determining their size, form, recent condition, damages and registering and documenting them by photo, video and hand drawings. By collecting truthful information and making the correct registrations of immovable properties is essential to increase people's contribution on cultural heritage protection, to collect detailed information on cultural heritage, to examine and control the cultural heritage evolution (to compare past and current status), and to provide the right information to public, relevant government agencies and to raise their awareness.

After the People's Revolution, immovable properties registration and documentation started in Mongolia by the internal policy of Institute of Language and Literature "Institute for registration, documentation and protection of historical and cultural heritage". In accordance with it, the Institute has organized research works in Tuv, Arkhangai, Bulgan, Uvurkhangai provinces for registration and digital documentation of the "Saridagiin Khiid", temple monastery of "Erdene Zuu" and "Baruun Khuree". Since 1935, the Prefectural Research Centers were established in every province of Mongolia, and representatives and members were appointed. Therefore huge amount of relevant information and documents on historical and cultural heritage were gathered and recovered.

At the end of 1941, under the administration of Mr. Perlee (researcher and scientist of history of Mongolian Academy of Sciences) the Institute of Language and Literature, collected "Archeological information database of Mongolia" and prepared a new form for cultural heritage research materials and information. This work has taken twenty years. And the database was developed and enhanced annually with new data of the archeological excavations and research works. "Archeological information database of Mongolia" was the first registration and information database for cultural heritage, and the data of the database has been kept and saved in Hand Written format at the Institute of Archeology of Mongolian Academy of Science.

The unified system for data and information database for the registration and documentation of historical and cultural heritage was created in 1996. In 1994, the State Great Khural adopted the new "the Law for Protection of Historical and Cultural Properties" combined with new constitution. In second paragraph of this law, it states that Mongolia needs to have a systematic Registration and Information State Database for Cultural Heritage". According to this article, in 1996 Minister of Culture made his 7th order to establish a Center of Cultural Heritage, thus the establishment of the

registration and information state database was included in the budget. The database received the first registration and information of historical and cultural heritage from Ministry of Culture, which was previously collected by the Ministry. According to the international general principals, we are collecting historical and cultural heritage information by three basic categories, as movable, immovable and intangible cultural heritage. When we register and document historical and cultural heritage into the database, we refer to comply with ICOMOS Principles for the Recording of Monuments, Group of Buildings and Sites, ratified by the 11th ICOMOS General Assembly in 1996.

Through 1996-1999, in the framework of the creation of “Historical and Cultural Properties of Mongolia” guidebook, specialists and researchers of the Center of Cultural Heritage participated in the number of field research works and collected information on current status for immovable properties and their locality. As a result, most of the immovable properties information was collected into Registration and Information State Database of Cultural Heritage. Consequently, the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties for State, Province” was revised, and “National Project for the Protection and Conservation of Historical and Cultural Heritage” was implemented in 1998.

Today, the Institute of Archeology, Institute of Paleontology of Mongolian Academy of Science, International Institute for the Study of Nomadic Civilizations, National Museum of Mongolia, Department of Archeology and Anthropology at the School of Social Science, National University of Mongolia, Department of History at Mongolian State University of Education, Department of Archeology at University of Ulaanbaatar and “Chinggis Khaan” university are making legal archeological excavations and research works, and collecting the information for immovable properties.

Historical and cultural immovable properties in protection of state and province: “Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties” was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. At its second appendix, the presidium has decided to select 15 immovable properties as the first degree state protection, 16 immovable properties as a state protection. After adopting the “Law on Protection of Cultural Properties of People’s Republic Mongolia” in 1970, by the 420th resolution of 1971 by Council of Ministers of Mongolia, has adopted the “List of Protection of Historical and Cultural Heritage of People’s Republic Mongolia”, has selected 21 immovable properties for the state protection, and 106 immovable properties for provincial protection. According to this 420th decision, these immovable properties include statues built for memorial purposes of historical events and individuals, columns, and with tombs, tumulus, ancient settlements, ancient ruins, man stones, deer stones.

“List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised, according to the amendments of “Protection Law of Historical and Cultural Properties” of 1994. At the third appendix of 233rd decision, the Government of Mongolia has decided to select 93 immovable properties as a state protection, 287 immovable properties as a provincial protection, according to the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province and city Ulaanbaatar”. The list has specific rules for ancient historical and cultural properties.

In 1995-1997, the State Great Khural amended the “Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance”, and established new administrative units. For this reason, the need to change the name of administrative units was required for the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province”. Also the number of discovered immovable properties by the science and research organizations were required to be included in the state protection. In 1998, by the 235th decision of Government, the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised. In accordance with it, 120 immovable properties were selected for the state protection, 233 immovable properties were selected for provincial level protection.

In 2004, the UNESCO World Heritage Committee inscribed Orkhon Valley Cultural Landscape on World Heritage List, including valuable historical and cultural heritages of human history. Orkhon Valley Cultural Landscape has over 100 cultural sites and about 1350 historical and cultural immovable properties, covering area of 121,967 hectares. Orkhon Valley Cultural Landscape has number of immovable properties selected to state and provincial protection.

“The Law for Protection of Historical and Cultural Properties of 1994” has been revised and changed to “the Law for Protection of Cultural Heritage” by the State Great Khural in 2001. As a result of the past 10 years archeological excavations and research works, the number of cultural properties were discovered, and further protection was required for the preservation of those properties. In accordance with it, the “List for Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised by the government in 2008. On May 14th of 2008, the protection list has been revised by the 175th resolution of Government, and 175 immovable properties were selected as the state protection, 275 immovable properties are under province protection. 15 immovable properties are included in the state protection. 40 immovable properties are under the state protection, 57 immovable properties under province protection. And for the first time, paleontological sites were selected in the protection list of the state

and province.

Protection zone of immovable properties: In Paragraph 6 of article 16, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994”, “Government has set up 0.1-3 kilometers of protection zone around the historical and cultural immovable properties, such as remains of ancient cities and settlements, buildings, architecture complexes in order to provide the integrity and safety thereof”. In accordance with this article, setting up protection zones around the immovable properties oversaw their significance on history, culture, science and classification on state protection. By the 241st resolution of Government in 1997, first protection zone was set up around ruins of Kharkhorum city, capital of Mongolian Empire, covering an area of 9.69 square kilometers.

The “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” revised and changed to “Protection law of Cultural Heritage” by the State Great Khural, in 2001. Paragraphs 6, 7, 8 of article 17, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” re-entered into “Protection Law of Cultural Heritage” and the article for measurement of surrounding areas was removed

- By the 96th decision of 2001, the protection zones were set up around the Gandantegchinlen Khiid monastery, Monastery Geser, Green Palace of Bogd Khaan, Temple of Choijin Lama, Temple of Dambadarjaa, Temple of Dashchoilon (Wooden temples), Apartment of Chin Van Khanddorj.
- By the 71st decision of 2002, protection zones were set up around the inscribed monuments for Bilge Khan, memorial complex of Kültegin in Khashaat soum of Arkhangai province, ruins of Khar Balgas in Khotont soum of Arkhangai province, Tövkhön Monastery in Bat- Ölziiit soum of Öwörkhongai province, inscriptions monument of Tonyokuk in Bayan soum of Töv province.
- By the 190th decision of 2003, the protection zones were set up around the complex of deer stone called place of Uushgiin Öwör in Burentogtokh soum of Khövsgul province, ruins of Avarga in Delgerkhaan soum of Khentii province, temple of Manzushir in Töv province, 2 stone columns of monastery Dari-Ekh in Baynzürkh district of Ulaanbaatar city.
- By the 126th decision of 2004, the protection zones were set up around the ruins of Baruun Khüree in Kharkhorin soum of Öwörkhongai province, remains of 2 temples of Khögnö Tami in Rashaant soum of Bulgan province
- By the 70th decision of 2006, protection zones were set up around the inscriptions monument and building remains of Tsogtiin Tsagaan baishin, ruins of Khar Bukh in Dashinchilen soum of Bulgan province
- By the 123rd decision of 2006, the protection zones were set up around the Orkhon Valley Cultural Landscape as inscribed on World Heritage List, in Arkhangai, Öwörkhongai, Bulgan province
- By the 135th decision of 2009, the protection zones were set up around the paleontological sites of Ergeliin Zoon in Khatanbulag soum Dornogobi province, complex monuments of Öngöt in Altanbulag soum Töv aimag, complex monuments of Ikh Khöshööt in Delgerkhaan soum Khentii province, complex monuments Öglögchiin Kherem, Rashaan Khad, Üzüür Tsohio in Batshireet soum of Khentii province, Baldan Bereeven temple and rock paintings in Ömnödelger soum of Khentii province, complex monuments of Dund Jargalant, complex of Tsetsen Khan palaces in Kherlen soum of Khentii province, historic building called “Öndör Khorshoo” (recent Fine Art Museum) in Chingeltei District of city Ulaanbaatar, historical building of Central Committee of People’s Party and People’s Government (recent Museum of the History of Ulaanbaatar)
- By the 101st decision of 2011, the protection zone was set up around the monastery Amar bayasgalant in Baruunbüren soum of Selenge province
- By the ... decision of 2011, the protection zone was set up around the Shoroon Bumbagar of Ulaan kherem in Bayannuur soum of Bulgan province
- By the 104th decision of 2012, protection zones were set up around the Sujigtiin am in mountain Noyon in Bornuur soum of Töv province, Zuramt and Juramtyn am in mountain Noyon in Batsumber soum, complex site of Khünnü noble (Xiongnu) in Balgasan tal in Öndör-Ulaan soum of Arkhangai province

Current status and implementation of works of the protection of historical and cultural immovable properties: Many of our historical and cultural immovable properties have already been destroyed by the human activities and natural and weather decays.

Stone monuments are damaged, cracked, disintegrated by water, wind, chemical substances and bacterial damages, which penetrates pores and capillaries of stone. And natural disaster as a quake, fire, water flood, snow and dust

storm has damaged stone monuments. Most of the all immovable properties in Mongolia have damaged by water and component became more porous.

Social factors, such as disrespect to culture, urbanization, economic crisis, sparse population, industrialization, illogical policy, irrational planning, religious issues, wrong conservation and protection, human improper activities are damaging historical and cultural heritages.

Recently, physical damages of immovable properties have increased substantially, due to people's worship ceremonies. When people worship, they offer and spray milk, butter oil on stones, and wrap them with silk scarf, which have resulted in destruction of these stone monuments.

Today, social behavior has developed disrespect for historical and cultural heritage, people are making illegal excavations to find profits, that also causes destruction and damage for the immovable properties. Also writing letters or drawing images and symbols on ancient rock inscriptions and rock paintings take place.

Since 1940, Mongolia has been organizing number of research and conservation works on protection of immovable properties. In 1944, monastery Erdene Zuu and temple Amarbaysgalant were conserved and restored. In 1960-1961, temple of Choijin Lama, Green Palace of Bogd Khaan were conserved and restored as well.

In 1971, the "Agency of Academy for Research and Scheme Planning of Historical and Cultural Property" was established in the Central Architectural Institute. In 1973, the "Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property" was established under the Ministry of Culture. In 1976, both organizations had united under the name of "Conservation and Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property". Since that time until 1995, the organization have conserved many architectural buildings, such as Erdene Zuu, Amarbaysgalant, Gandantegchinlen, Green Palace of Bogd Khaan, temple of Choijin Lama, complex of Tsetsen Khan palaces, monastery of Khachin Lama, apartment of Chin Van Khanddorj, historic buildings in Altanbulag relevant to the People's Revolution etc. Also local administrations have built fences, put introduction boards near the immovable properties for protecting them.

Through 1999-2005, the "National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" was implemented, organizing a systematic conservation and preservations of historical and cultural immovable properties.

Within the framework of this project, Center of Cultural heritage and its conservators and specialists have conserved and preserved immovable properties, made copies and replicas of properties for the storage in the state fund, which are of significant historical and scientific value to Mongolians. And in the framework of this project, number of works have been implemented, such as building fences, conserving monastery and temple buildings, setting up lightening arresters etc.

In 2007, the "National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" adopted by the 303rd decision of government, for promoting the immovable properties combined with the infrastructure and tourism, and to build capacity of conservators on cultural heritage conservation. The project is planned to be implemented from 2008 till 2015. The work has started. .

Mongolian government is implementing number of works on protection of historical and cultural immovable properties, but it was being destroyed and damaged by the improper activities of people. To stop and prevent this illegal activities on historical and cultural immovable properties, the support of local people is essential.

In the end, we should always remember that our main priority and responsibility is to respect and protect our historical and cultural heritage and pass it on to the future generations.

АРХАНГАЙ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДҮРСГАЛЫН ТУХАЙ

Архангай аймгийн товч танилцуулга. Архангай аймаг нь Монгол улсын төв хэсэгт, хойд талаараа Хөвсгөл, Азүүн талаараа Булган, өмнө талаараа Өвөрхангай, Баянхонгор, баруун талаараа Завхан аймагтай тус тус хиллэн 55.3 мян.км² газар нутаг эзлэн оршдог. Аймгийн төв Цэцэрлэг хот, Улаанбаатараас 477 км зайд оршино.

Архангай аймгийн газар нутаг нь Ардын хувьсгалаас өмнө Сайн ноён хан аймагт, 1923 оноос Цэцэрлэг Мандал уулын аймагт тус тус харьяалагдаж байжээ.

БНМАУ-ын Бага хурлын 1931 оны 2 дугаар сарын 7-ны өдрийн 5 дугаар хурлын тогтоолоор 5 аймгийг 13 аймаг болгон зохион байгуулсны нэгээр Архангай аймгийг 35 сум, 22285 өрх, 65333 хүн амтай, 1800000 малтайгаар байгуулсан байна.

Өнөөдөр Архангай аймаг Батцэнгэл, Булган, Жаргалант, Ихтамир, Өгийнуур, Өлзийт, Өндөр-Улаан, Тариат, Төвшрүүлэх, Хайрхан, Хангай, Хашаат, Хотонт, Цахир, Цэнхэр, Цэцэрлэг, Чулуут, Эрдэнэбулган, Эрдэнэмандал гэсэн засаг захиргааны 19 сум, 99 багтай. Тус аймагт нийт 91.000 хүн оршин суудагас 90.98 хувь нь халх бөгөөд Өлзийт, Хотонт, Өгийнуур сумдад Өгөлд ястнууд амьдардаг.

Аймгийн нутаг дэвсгэрийн ихэнх нь ойт хээр, тал хээрийн бүсэд багтдаг бөгөөд баруун урдуур нь Хангайн нуруу, баруун хойгуур нь түүний салбар болох Тарвагатайн нуруу оршдог ба зүүн болон төв хэсгээр тэдгээрээс эх авсан Орхон, Хануй, Тамир, Чулуут зэрэг томоохон голууд урсдаг. Хамгийн өндөр цэг нь Хангайн нурууны Харлагтайн сарьдаг 3539 м ба хамгийн нам цэг нь Орхон-Тамирын бэлчир 1290 м болно. Мөн Суварга хайрхан уул, Унтаа уул, Ямаат уул, Ноён хангай уул, Хан Өндөр уул зэрэг сүрлэг уулстай. Цэнхэр, Хадат, Бор тал, Цагаан сүм, Мухар Хужирт, Бэлх зэрэг халуун, хүйтэн рашаан олонтой.

Архангай аймгийн газар нутаг нь эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай, өвлийн дундаж температур 1-р сард -15.6 хэм хүйтэн, зун нь 7-р сард +14.7 хэм дулаан байдаг. Хангайн нуруу нь манай орны хамгийн их тунадастай нутгийн нэг бөгөөд Цэцэрлэг хотод жилд дунджаар 344 мм тунадас унана. Салхины дундаж хурд нь 2.6 м/с бөгөөд хамгийн их салхитай байдаг 4-р сарын дундаж хурд нь 3.5 м/с юм.

Архангай аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж судалсан тухай. 1889 онд Оросын Газарзүйн Нийгэмлэгийн Дорнод Сибирийн Салбарын Н.М.Ядринцев Монгол нутгаар аялах зуур тухайн үеийн Сайн ноён хан аймгийн Очирбат Түшээт ханы хошуу буюу одоогийн Архангай аймгийн Хашаат сумын нутаг Орхон голын хөндий Хөшөө Цайдамаас өмнө нь “Енисейн бичээс” хэмээн шинжлэх ухаанд нэрлэгдсэн үл мэдэгдэх бичигтэй хэд хэдэн том хөшөө олж илрүүлэн хэвлэн нийтэлснээр Монгол оронд археологийн судалгаа эхлүүлсэн хэмээн судлаачид үздэг нь Архангай аймгийн нутгаас эхлэлтэй аж.

Н.М.Ядринцевын мэдээлсэн мөрөөр 1890 онд Финляндын эрдэмтэн Г.Гейкелээр удирдуулсан шинжилгээний анги Монголд ирж ажиллахдаа Хөшөө Цайдамын цогцолбор дахь руни бичээст гэрэлт хөшөөнд судалгаа хийжээ. Үүний дараа жил 1891 онд Оросын ШУА-аас академич В.В.Радловын толгойлсон шинжилгээний анги Хөшөө Цайдамд хийсэн үндсэн ажлын зэрэгцээ тус шинжилгээний ангийн салбар хэсгүүд олон тооны эртний дурсгалууд илрүүлж олсноос Архангай аймгийн нутаг Өгий нуурын орчимд толгойгүй нэгэн хүн чулуу бүхий тахилын чулуун хашлага, Хануй голын хөвөөн дэх эртний хотын туурийн ойролцоо байх мөн толгойгүй 2 хүн чулуу хүн зэргийг илрүүлэн мэдээлсэн байдаг. Мөн энэ шинжилгээний ангийн бүрэлдэхүүнд ажилласан Д.А.Клеменц Ихтамир сумын нутагт орших Тайхар чулуунаа бичиж үлдээсэн руни бичгийг хуулан авсныг В.В.Радлов тайлан уншсан аж. Энэхүү руни бичиг нь Төв Азиас бэхээр бичиж үлдээсэн цорын ганц дурсгал гэдгээрээ онцлогтой юм. Үүнээс хойш Тайхар чулуун дээр байх руни, согд, уйгур, монгол, дөрвөлжин, төвд, ланз, манж, тод, нангиад зэрэг арав гаруй зүйл үсэг бичгийн 200 орчим дурсгал байдгийг Х.Н.Орхун, С.Е.Малов, Х.Пэрлээ, Б.Ринчин, С.Харжаубай, О.Ф.Серткаая, Ц.Баттулга, Б.Азаяа нар судалгаа хийж хэвлэн нийтлүүлсэн байна.

Г.Гейкел, В.В.Радлов нар Хөшөө Цайдамаас хуулж авсан үл мэдэгдэх бичээсийг 1892 онд Хельсингфорс, Петербург хотод тус тус нэгэн зэрэг хэвлэн нийтлүүлсэн бөгөөд бичээсийг 1893 онд Л.П.Томсон тайлан уншиж 38 үсэг бүхий бичиг болохыг тогтоожээ. Мөн түүний зэрэгцээ 1894 онд В.В. Радлов дээрхи бичээсний 38 үсгийн 15-ыг бие даан уншиж эртний Түрэг улсын Билгэ хаан өөрийн дүү Күл Тегинд зориулан босгосон хөшөө хэмээн уншиж тайлжээ.

1906-1909 онд Монгол орны төв болоод баруун хойд нутгуудаар аялан явж судалгааны ажил хийсэн Финландийн эрдэмтэн И.Г.Гранэ Урд Тамирын голын орчим дахь Тоглохын тал хэмээх газарт буй хүн чулуу, чулуун хонь, хашлага бүхий тахилгын онгоныг тодорхойлж гэрэл зурагтай нь нийтлүүлжээ.

1910-аад оны үед Польшийн эрдэмтэн В.Л.Котвич бичсэн нэгэн өгүүлэлдээ Хөшөө Цайдам дахь Күл Тегиний тахилын онгоны цогцолборыг үзэж, уг дурсгалын хэлбэр төрх, анх олдсон хэвээр байгааг дурдсанаас гадна, Хүрээнд сууж байсан манж амбан Сандогийн зарлигаар уг бичигт хөшөөний дээр тусгай асар барьж хамгаалж

байсан сонирхолтой мэдээ тэмдэглэсэн байдаг. Мөн тэрээр уг дурсгалыг үзэж байхдаа, өмнөх судлаачдын олж үзээгүй нэг хүн чулууг шинээр илрүүлэн олж Санкт-Петербург хотод аваачсан нь Эрмитаж музейн сан хөмрөгт байдаг аж.

1920-1930 аад онд буриад эрдэмтэн Б.Бамбаев, зөвлөлтийн судлаач Д.Д.Букинич нар Архангай аймгийн нутаг Хангайн нурууны Тэрхийн цагаан нуур, Хөдөө нуур, Хар хул хааны балгас орчим, Хануй, Хүнүйн билчир зэрэг олон газарт өмнө илэрч олдсон дурсгалуудыг нягтлан үзэхийн сацуу шинээр олон хүн чулуу, тахилын онгон илрүүлэн олж эрдэм шинжилгээний тодорхойлолт хийж, гэрэл зураг авч, гар зураг зурсанаа өөр өөрсдийн зохиол бүтээлд оруулсан байдаг. Мөн тэрээр анх И. Падериний олж илрүүлсэн хэмээх одоогийн Хотонт сумын нутагт Орхон, Жирмэнтэй хоёр голын бэлчирт орших Уйгур улсын нийслэл Хар балгас буюу Орду балык хотын туурийн орчим бага хэмжээний малтлага судалгаа хийжээ.

Үүнээс хойш 1949 онд С.В.Киселев, Х.Пэрлээ нарын удирдсан Монгол-Зөвлөлтийн хамтарсан шинжилгээний анги энэ хотын туурьд малтлага хийж эрдэм шинжилгээний олон чухал олдвор цуглуулсан бол 1970-аад онд Д.Цэвээндорж, Ю.С.Худяков нарын бүрэлдэхүүнтэй МЗТСХЭ-ийн хэсэг хайгуул хийж шавар ваар эдлэлийн судалгаа хийжээ.

О. Намнандорж 1953 онд Архангай, Сэлэнгэ аймгийн нутагаас тус бүр нэг эвдэрсэн хүннү булш олсноо малтсан судалсан байдаг. Эдгээр нэг болох Архангай аймгийн Хашаат сумын Гашууны голын булшнаас хүний яс, шавар ваар зэрэг олворуудыг илрүүлэн олжээ.

1956-1957 онд археологич Ц.Доржсүрэн Архангай аймгийн Хайрхан сумын Дэлэн толгой гэдэг газар элсэн манхнаас неолитын суурин илрүүлэн олж ялтсан хутга, хусуур, сумны зэв, чулуун сүх, загасны торны чулуун хүндрүүлэгч, улаан өнгийн шавар ваарны хагархай зэргийг илрүүлсэн ба мөн Баян-Улаан сумын /өнөөгийн Батцэнгэл Г.А/ Тоглохын тал, Эрдэнэмандал сумын Хануйн гол, Булган, Архангай аймгийн зааг нутагт буй Шивээт Улааны цогцолбор дурсгалын зэрэг өмнөх судлаачдын үзэж тэмдэглэж байсан дурсгалуудыг давтан үзэж нийтэлжээ. Тэрээр Архангай аймгийн Бугат сумын нутаг Хаалгатын ам хэмээх газарт мэлхий чулуун суурьтай бичигт хөшөө бүхий том хэмжээний дурсгалыг малтаж, бичигт хөшөө болон мэлхий чулуун суурийг нь ил гаргасан нь согд, брахми бичээс бүхий манай орон дахь түрэгийн хамгийн эртний тахил тайлгын онгоны дурсгал байсан байна. Мөн тэрээр Архангай аймгийн Тариат сумын нутаг Хойд Тэрхийн голын хойд биед Долоон модны ам гэдэг газрын тушаа нутгийнхан мэлхий чулуу гэж нэрлэдэг Орхоны бичигт хөшөөг илрүүлэн олж малтан шалгаснаар энд бичигт хөшөөний суурь болох чулуун мэлхий байгааг тодруулаад буцааж булсан мэдээ бий.

Түүнчлэн Архангай аймгийн Хайрхан сумын нутаг Хүнүй голын Гол мод хэмээх газар хүннүгийн үеийн 26 жижиг булш малтан судалж шавар ваар сав, төмөр зэв, хүрэл хонх, нимгэн алтан чимэглэл зэрэг олон арван эд өлгийн зүйлс, антропологийн болон палеозоологийн материал илрүүлсэн ба Их Тамир сумын нутаг Алтан сандал уулын орчимд найман дөрвөлжин булш малтан шинжилсэн байна.

Мөн хүннүгийн том булш нэгийг малтаж байгаад нуралт үүссэний улмаас малтлагыг зогсоосон байна. Энэ үеэр тэрээр Ваартын ам, Гол мод, Баян харын орчимд түрэгийн үеийн хэдэн булш малтжээ.

1958 онд Монгол-Чехословакийн хамтарсан шинжилгээний анги Архангай аймгийн Хашаат сумын нутаг Хөшөө Цайдам дахь Түрэгийн жанжин Күл Тегиний цогцолборт малтлага судалгаа хийж тус цогцолбор нь 67м x 29 м хэмжээтэй хэрмээр хүрээлүүлэн төв хэсэгт нь 10,25 м x 10,25 м хэмжээтэй шүтээний сүмийг тусгайлан зассан өндөр шороон довжоон дээр барьсан болохыг анхлан тогтоожээ. Энэхүү цогцолбороос дорно зүгт чиглүүлэн 3 км гаруй үргэлжилсэн зэл чулуу тавьснаас 169 нь хадгалагдан үлдсэн ба үүний дотор хүн дүрстэй чулуу гурав байжээ. Мөн хэрэмний доторх талбайд эвдэрч хэмхэрсэн хэд хэдэн хүн чулууны үлдэгдэл байснаас гадна шүтээний сүмийн дотор талд малтаж үзэхэд Күл Тегин жанжин, түүний хатан хоёрын чулуун хөргийн толгойн хэсэг олдсон байна. Хамтарсан малтлага судалгааны ажлын үр дүнг гадаад дотоодод хэвлэн нийтэлсэн бөгөөд Монголын талын ахлагч археологич Н.Сэр-Оджав “Хүлтэгний барилгын хэрэглэгдэхүүн”, “Хүлтэгний булшнаас олдсон хүн чулууны толгой” зэрэг хэд хэдэн бүтээл хэвлүүлсэн байдаг. Үүндээ уг цогцолборын хүн чулуу болон амьтдын дүрс XIII зууны үед бүтэн байсан тухай сонирхолтой мэдээ сэлтийг тэмдэглэсэн байдаг.

1960-аад онд А.П.Окладников, Д.Дорж нарын бүрэлдэхүүнтэй Монголын чулуун зэвсгийн дурсгал судлах анги манай улсын бараг бүх аймгийн нутгийг хамарсан хайгуул судалгаа явуулахдаа Архангай аймгийн нутаг, Хангайн нуруу, Тамирын голын сав Тайхар чулуу зэрэг газраас палеолитын үеийн хэд хэдэн дурсгалт газрыг илрүүлэн олжээ.

1963-1964 онд археологич Д.Наваан, Унгарын эрдэмтэн И.Эрдели нар Эрдэнэмандал сумын нутаг Хана уулын өвөрт эртний түрэгийн үеийн булш, Наймаа толгойд 4 хүннү булшийг малтжээ. Мөн тэд Хашаат сумын нутаг Хутаг ууланд Хүннү булш малтсан бөгөөд энд 1970-аад онд Н.Сэр-Оджав 3 булш малтсан мэдээ бий.

1968 онд Академи Б.Ринчен “Монгол нутаг дахь хадны бичээс, гэрэлт хөшөөний зүйл” хэмээх атлас эмхтгэн нийтлүүлэхдээ Тоньюкук, Күл Тегин, Билгэ хааны дурсгалуудад буй хүн чулуудын гэрэл зургийг хэвлэн гаргахын хамт Архангай аймгийн Өгийнуур сумын Тоглохын талаас олдсон хэмээх хоёр хүн чулууны толгойн зургийг мөн оруулжээ. Эдгээр нь бидний огт үзээгүй зүйл бөгөөд Батцэнгэл сумын Тоглохын талд байдаг хүн чулуут цогцолбортой хамаатай эсэх нь тодорхойгүй байна. Эдгээрийг Зэгстэйд, сумын ОНС кабинетад тавьсан байлаа гэж тэмдэглэжээ.

1974 онд археологич Д.Цэвээндорж Өвөрхангай, Архангай, Увс зэрэг хэдэн аймгийн нутагт цөөнгүй хүннү булш малтсан бөгөөд Архангай аймгийн Эрдэнэмандал сумын Наймаа толгойд Унгарын археологич И. Эрделийн хамт 5 булш, Хойд Тамирын голын хөндийд буй Гэндэн булаг I хэмээх дурсгалыг малтаж, Гэндэн булаг II хэмээх дурсгалыг тодорхойлон Түрэгийн үеийн зарим хүн чулуудын талаар судалгаа хийснээ хожим И.Эрдели нийтэлжээ.

1975-1980 онд МЗТСХЭ-ийн судлаачид Их Тамир сумын нутаг Шар Булагийн Хужирт гэдэг газрын Нарийн амнаас хуучин чулуун зэвсгийн үед хамаарах чулуун эдлэл илрүүлэн олсон бөгөөд мөн Эрдэнэмандал сумын Хөшөөн талд Уйгурын үеийн мэлхий чулуут тахилын онгон зэргийг малтан судалжээ.

Н.Сэр-Оджавын удирдсан “Хархорумын шинжилгээний анги” Их Монгол улсын нийслэл Хархорумд судалгаа хийх явцдаа Эрдэнэмандал сумын нутагт орших Хар Хул балгасанд судалгаа хийсэн бөгөөд 1980-1982 онуудад тус хотын балгасанд дахин малтлага явуулж, дэвсгэр зургийг хийжээ. Мөн 1984, 1986 онуудад дээрх шинжилгээний анги дахин малтлага судалгаа явуулж Монголын хот суурингийн судалгаанд холбогдох чухал баримт хэрэглэгдэхүүн цуглуулжээ.

1978 онд МЗТСХЭ-ийн хуучин чулуун зэвсгийн үе судлах ангийн археологич Д.Дорж, А.П.Окладников нар Цэцэрлэг хотын орчим, Цэнхэр, Жаргалант сумын нутгаар хайгуул шинжилгээ хийж, Жаргалант сумын нутгаас дөрвөлжин дотор олон цэг, хүний дүрс, зарим хүнийг толгойг нь доош харуулан дүрсэлсэн хадны улаан зосон зураг шинээр олж илрүүлжээ.

1979-1982 онд, МЗТСХЭ-ийн археологич Ю.С.Худяков Монгол нутагт өргөн хэмжээтэй тархсан түрэгийн үеийн чулуун хашлагат тахилын онгонуудыг тусгайлан судлах явцдаа Архангай аймгийн Тариат сумын нутаг Тэрхийн цагаан нуурын дэргэдэх Дадгын өвөлжөө, Нарийн хоолой зэрэг газарт буй чулуун хашлагуудыг судалсны үндсэнд түрэгийн үеийн “эгэл жирийн” хэмээгдэх тахилын онгоны байгууламжийн ангилал хийж, Дадга, Нарийн хоолойн хүн чулуун хөшөөдийг судлан нийтлүүлжээ.

1980-1982 онуудад МЗТСХЭ-ийн хүрэл төмөр зэвсгийн дурсгал судлах анги Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын Солби уул, Эзэгийтийн хужир, Худагийн ам, Шивэртийн ам, Гурван модот уул зэрэг газруудад хүннү булш малтжээ.

1982 онд МЗТСХЭ-ийн чулуун зэвсгийн дурсгал судлах ангийн археологич Д.Дорж, Д.Цэвээндорж нар Туул, хойд Тамир, Сэлэнгэ зэрэг томоохон гол мөрний сав газрын нийт 29 газар чулуун зэвсгийн дурсгал, бууц суурин илрүүлснээс хойд Тамир голын савд Эрдэнэ толгой, Харуул толгой, Элстэйн ам, Яргайт, Туулгайт, Бага улаан толгой зэрэг 12 газраас хуучин, шинэ чулууг зэвсгийн олдворууд цуглуулжээ.

1983 онд “МЗТСХЭ-ийн хүрэл, төмрийн түрүү үе судлах анги”-ийн археологич Д.Наваан, Т.Санжмятав, П.Б.Коновалов нар Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын нутаг Шивэртийн аманд хүрлийн үеийн дөрвөлжин булш малтан судалсан мэдээ байдаг.

1980-аад оны дунд үед МЗТСХЭ-ийн бүрэлдэхүүнд ажилласан археологич В.Е. Войтов, Д. Баяр, түрэг судлаач С.Г.Кляшторный нар Монголын төв нутгаар өмнө нь явсан судлаачдын бичиж тэмдэглэсэн түрэгийн үеийн зарим дурсгалыг дахин судалж тодруулахын хамт шинээр олон тооны дурсгалыг шинээр илрүүлэн олж, тодорхойлолт хийснээс Архангай аймгийн Тариат сумын Хөдөө нуурт буй 2 хүн чулуу, Их Тамир сумын ОНС кабинетад байгаа (Баянцагааны гэдэг) 1 хүн чулуу, Хашаат сумын Хөшөө Цайдамд байдаг Күл Тегиний тахилын онгоны 8, Батцэнгэл сумын Тоглохын талд 3 хүн чулуу зэргийг дахин шинэчлэн зураг, тодорхойлолт хийхийн зэрэгцээ Тариат сумын Хөдөө нуурын 2 хашлага, Хайрхан сумын Хөшөөн тал, Батцэнгэл сумын Шивэртийн ам, Эрдэнэмандал сумын Эрдэнэмандал I-V, Их Тамир суман дахь Бугатын зэрэг олон дурсгалыг малтан судалж, бүтэц, зохион байгуулалт, он цаг, учир холбогдлыг тодруулах ажил хийж, үр дүнг тус тусын зохиол бүтээлдээ нийтэлсэн байна.

1987 онд МЗТСХЭ-ийн шинжилгээний ангийн археологич Т.Санжмятав, Д.Наваан, В.В.Волков нар Их Тамир сумын нутаг Алтан сандал ууланд буган хөшөөтэй дөрвөлжин булш нэгийг малтаж галт уулын хүрмэн чулууг нүхэлж хийсэн зүүлт илрүүлэн олжээ.

Мөн онд Монгол-Унгарын хамтарсан археологийн шинжилгээний анги Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын нутаг Худагийн толгойд 2, Солби ууланд 2, Эрдэнэмандал сумын нутаг Наймаа толгойд булш малтаж судалжээ.

1989, 1990 онд МЗТСХЭ-ийн шинжилгээний анги Өндөр-Улаан сумын нутаг Хануй голын Жаргалантын аманд олон булш дараасны дунд байгаа ганц буган хөшөө босгосон жижиг булш 1, буган хөшөөгөөр хана хийсэн том булш 1, дөрвөлжин хэлбэрийн нэлээд том булш 1 нийт гурван булш малтан судалсан бөгөөд уг булшнаас 100 орчим малын толгойг аман хүзүүний ястай хамт зүүн зүг хандуулан тавьсан, 4 морины толгой хүрэл зуузайтай суран амгайтай, зэв, зуузай, товруу, тогоо зэргийг олж илрүүлэн эрдэм шинжилгээний тайлан бичжээ.

1993 онд археологич Т.Санжмятав Архангай аймаг байгуулагдсаны 70 жилийн ойд зориулан тус аймагт олон жилийн турш явуулсан судалгааны ажлынхаа үр дүнг нэгтгэн “Архангай аймгийн нутаг дахь эртний түүх соёлын дурсгал” хэмээх ном бичсэн бөгөөд номонд Архангай аймгийн нутгаас илрүүлэн судалсан хуучин чулуун зэвсгийн үеэс XIII зууны Монгол улс хүртэлх түүхэн үеүдийн археологийн дурсгалыг нэгтгэн оруулжээ. Энэхүү “Архангай аймгийн нутаг дахь эртний түүх соёлын дурсгал” бүтээл нь тус аймгийн эртний түүх соёлын дурсгалуудын шинжлэх ухааны үүднээс судлахын сацуу энэ талын ажлыг олон нийтэд сурталчилсан, танин мэдэхүйн чухал ажил болсон байна. Мөн тэрээр хадны зургийн судалгаагаар “Монголын хадны зураг” хэмээн нэгэн сэдэвт бүтээлдээ Чулуут голын хадны зургийг талаар дэлгэрэнгүй оруулсан байдаг.

1998 онд Монгол-Японы хамтарсан “Бичээс” төслийн судалгааны баг Архангай аймгийн Хотонт сумын төв дэх хүн чулууг үзэж зураг, тодорхойлолт хийжээ.

1997-2004 онд Туркийн Олон Улсын Хамтын Ажиллагааны Байгууллагын (TICA) санхүүжилтээр Монгол-Туркийн эрдэмтдийн хамтарсан “Монгол дахь Түрэгийн үеийн зарим хөшөө дурсгалыг хадгалж хамгаалах, судлах, сэргээн засварлах” төслийн хүрээнд Архангайн Хөшөө Цайдамд буй Билгэ хаан, Күль-Тегиний онгоныг малтан судалж, сэргээн засварласан байна. Энэ ажлын явцад алтан титэм, мөнгөн буга зэрэг олон тооны үнэт олдвор илэрсэн нь манай улсын Үндэсний музейд хадаглагдаж байна.

1998 онд Хотонт сумын нутагт, Орхон голын хойно, Дунд Хутаг уулын арын салбар уулсаас хойш буусан Хулхийн ам, Хундын хоолой, Өвөр хавцлын ам зэрэг газруудад өвөрмөц зохион байгуулалт бүхий дурсгалууд байсныг А.Очир, У.Эрдэнэбат, Ч.Амартүвшин нар илрүүлэн олсон байна. Сүүлд 2005-2008 онд тус сумын нутагт хийсэн хайгуулын явцад Хиргисийн хоолой, Дуганын үзүүр, Олон дов, Харанхуй жалга зэрэг газруудад урьд өмнө илрүүлсэн дөрвөлжингүүдтэй адил зохион байгуулалт, хэлбэр бүхий дурсгалууд байгааг нэмэн олж бүртгэсэн бөгөөд 2006-2008 онд өмнө илрүүлсэн Өвөр хавцлын ам, Хундын хоолойн, Хулхийн ам зэрэг 3 газарт 5 дөрвөлжинг малтан судалж Уйгурын үед холбогдохыг тогтоожээ. Эдгээр дөрвөлжингүүдийн малтах явцад Уйгурын үеийн ханын зураг анх удаа илэрүүлэн олсон байна. 2006 онд дээрхи дөрвөлжингүүдийг малтан судлах явцад Хулхийн амны I дөрвөлжингийн шороон далан дотор хожим үйлдсэн XIII-XIV зууны үед холбогдох найман Монгол булшийг малтаж богтаг малгай, алтан чимэглэл зэрэг эд өлөг илрүүлэн олсон байна.

2000 онд МУИС-ын Антропологи-Археологийн тэнхимийн оюутнууд З.Батсайханы удирдлагаар хээрийн дадлага хийж явах үедээ Архангай аймгийн Өгийнуур сумын Тамирын улаан хошуунд хүннүгийн оршуулгын газар олж, 16 булш малтсанаас 5 бүтэн гавал зэрэг судалгааны чухал хэрэглэгдэхүүн илрүүлсэн бөгөөд мөн Батцэнгэл сумын Эмээл толгойд мөн хэдэн хүннү булш малтсанаас нарийн хурц үзүүртэй зүйлээр сийлсэн ясан эдлэл зэрэг эд өлгийн зүйлс олджээ. Тэрчлэн Өгийнуур сумын нутаг Хэрмэн талд зэрэгцээ 3 хэрэмний туурь, Ар шанд гэдэг газарт нэгэн хэрэмний туурь байгааг тэмдэглэжээ.

2000 оноос эхлэн археологич Ц.Доржсүрэнгийн 1956-1957 онд малтаж байгаад дутуу орхисон Архангай аймгийн Хайрхан сумын нутаг Гол модонд орших хүннүгийн язгууртны 420 булшийг Монгол-Францын хамтарсан археологийн экспедиц зураглалд оруулж, язгууртны гэгдэх 3, дагуул булш 13-ыг тус тус малтан судалжээ.

Мөн 2001 онд археологич Ц.Төрбат Тамирын Улаан хошууны 370 жижиг булш бүхий оршуулгын газарт 2 хүннү булш малтан судалжээ. Судлаач малтлагын хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлан Хүннүгийн соёлын орон нутгийн бүлэг хэмээх саналыг дэвшүүлсэн байдаг.

2004 онд МУИС-ийн Антропологи-Археологийн тэнхимийн багш Ц.Цэцэгжаргал Цэцэрлэг сумын Бух багийн нутагт орших Хүрэмт хэмээх газар орших хадны зургийг судалсан бөгөөд тэнд нийт 12 газарт 1000 гаруй хадны зургийг илрүүлэн олж нийтэлжээ.

2004 онд судлаач А.Очир, Ц.Одбаатар нар Хашаат сумын Номгон багийн нутаг Номгоны хөндийн адгаас эртний түрэгийн үед холбогдох 8 хэсэг газарт орших тахилын онгоны хашлага чулууд, хавтан чулуу, чулуун баримлууд болон зэл чулуу, шороон хэрэм зэрэг дурсгалуудыг илрүүлэн олж хэмжилт, гар зураг, тодорхойлолтыг хийн 2007 онд хэвлэн нийтэлжээ.

2001 онд Архангай аймгийн Өндөр-Улаан сумын Хануй багийн нутагт Улаанбаатарын Их Сургуулийн Археологийн тэнхимийн профессор Д.Эрдэнэбаатарын ахалсан Монгол-Америкийн хамтарсан “Хануйн хөндий: эртний нүүдэлчдийн бэлчээрийн аж ахуй” төслийн археологийн хээрийн шинжилгээний анги Хануйн голын хөндий Балгасын тал гэдэг газраас, хүннүгийн хаад язгууртны булш бүхий оршуулгын газрыг анх удаа шинээр илрүүлэн олсон байна. Энэхүү шинээр илрүүлэн олсон дурсгалт газар, хүннүгийн хаад язгууртны булшны судалгааны талаар Балгасын тал дахь Гол мод-2-ын хүннүгийн хаад язгууртны булшны судалгаа нэрээр хэвлүүлсэн учраас, археологийн судалгааны зохиолуудад Гол мод-2 хэмээн алдарших болсон билээ. Гол мод-2-т нийт 200 гаруй булштай эдгээрээс язгууртны 1-р булш болон түүний дагуул 30 жижиг булш, 5-р булш буюу язгууртан хүүхдийн нэг булшийг тус тус 2001-2011 онуудад Улаанбаатарын Их Сургуулийн археологийн тэнхимээс зохион байгуулсан археологийн шинжилгээний анги малтан шинжилсэн юм. 2011 оноос “Женко” тур ХХК-ны “Түмэн хишигтэн” компани Гол мод-2-ын 1-р язгууртны булшны малтлага судалгаанд 100 хувийн хөрөнгө оруулалт хийснээр 5 сарын турш малтан шинжилснээр уг 1-р булшны малтага судалгаа бүрэн дуусжээ. Мөн Монгол-Америкийн хамтарсан “Хануйн хөндий: эртний нүүдэлчдийн бэлчээрийн аж ахуй” төслийн багийнхан, 2000-2006 онд Улаанбаатар Их Сургуулийн Археологийн тэнхим хамтран Архангай аймгийн Өндөр-Улаан сумын Хануй багийн нутаг Хануй голын хойд энгэрт орших Урт булгийн 1-р хиргисүүрийн 1667 орчим дагуул байгууламжаас 12-ыг сонгон малтжээ. Тэрчлэн 2-р хиргисүүрийн 500 орчим дагуул байгууламжийг бүртгэн, зурагжуулан баримтжуулж авсан байна.

2005 онд МУИС-ийн Антропологи-Археологийн тэнхим АНУ-ийн Саратогагын (Saratoga) Торгоны зам сангийн хамтарсан шинжилгээний баг Өгий нуур сумын нутаг Тамирын улаан хошуунд орших Хүннүгийн үед холбогдох оршуулгын газарт 5 булш малтан судалснаас янз бүрийн эд өлгийн зүйлс олджээ. Эдгээрээс лаган эдлэлүүд болон хүрэл толь зэрэг зарим сонирхол татахуйц олдворуудыг нарийвчлан судалсан байна. Түүнчлэн дээрх шинжилгээний баг өмнө нь илэрч олдсон Хэрмэн талын хэрмэнд сорилтын малталт хийжээ.

Мөн 2005 онд ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн захирал Д.Цэвээндорж тэргүүтэй судлаачид Архангай аймгийн Хотонт сумын нутаг Хангай нурууны ар Суварга хайрханы салбар уулсаас эх авах Хужиртын гол, Хөх сүмийн гол, Цагаан сүмийн голын дагуу түүх соёлын дурсгалын хайгуул хийж 20 гаруй газраас хадны зураг, буган чулуун хөшөө, хиргисүүр, булш, хот суурин, сүм хийдийн туурь гэх мэт олон тооны дурсгал давтан болон шинээр бүртгэн баримтжуулан, тодорхойлолт хийж зарим дурсгалын гар зургийг зуран тайлан бичжээ.

2006 оноос ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, Монакогийн Нэн эртний хүн судлалын музейн хамтарсан археологийн хээрийн шинжилгээний анги Архангай аймгийн Их Тамир сумын нутагт орших Цац толгой орчмын дурсгалуудыг А, В хэсгүүдэд хуваан дэвсгэр зургуудыг хийж, бүртгэн баримтжуулахад А хэсэгт 140 гаруй хиргисүүр, Цацын болон Баянцагааны хөндийд 38 буган чулуун хөшөө байгаа нь тогтоогдсон байна. Мөн баруун урд зүгт 4-5 км зайд орших Хөрөөгийн үзүүрийн хадны зургийн зарим дүрслэлийг судлахын зэрэгцээ Цацын эргээс 7-8 км зайд шинээр буган чулуун хөшөө болон Баянцагааны хөндийн адагт түүнийг хийх чулуу олборлож байсан газар, эртний түрэг бичээс зэргийг олж илрүүлэн нийтэлсэн байна.

Мөн онд археологич З.Батсайхан тэргүүтэй судлаачид Хашаат сумын нутаг Хөшөө Цайдамын цогцолбор дурсгалаас зүүн урд зүгт 3 км-д орших Шивээ толгойн оройд байх том чулуун байгууламжийг малтан судалж, тус байгууламжийн гадаад, дотоод зохион байгуулалтыг шинжлэх явцад чулуун дараасны дороос толгой, цээж нь хугарч салсан боловч дүрслэл сайтай, завилж суусан байдалтай хүн чулуу илрүүлэн олжээ. Тэрчлэн Шивээ толгойн баруун суганд орших булшнаас хоёрыг сонгож малтан шинжилсэн үр дүнгээ хэвлүүлжээ.

2007 онд Монголын үндэсний музейн судалгааны анги Хотонт сумын нутаг Өвөр хавцалын аманд 3 булш малтан шинжилснээс нэгэн морьтой оршуулга илрүүлсэн бөгөөд археологич Л.Эрдэнэболд, Ц.Одбаатар нар тус булшны хэрэглэгдэхүүнийг нийтлүүлсэн байна.

2008 онд Монголын үндэсний музей, Монголын соёлын биет өвийг хамгаалах нийгэмлэг, ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, Монгол Улс дахь АНУ-ийн ЭСЯ хамтран Архангай аймгийн Өндөр-Улаан сумын нутагт орших Жаргалантын буган хөшөө, хиргисүүр, тахилгын томоохон цогцолборыг сэргээн босгох төслийг хэрэгжүүлж, 21 буган чулуун хөшөөг дахин босгон, тэр орчмын хиргисүүр, тахилын байгууламжийг судалж, он цагийг тогтоох оролдлого хийж, үр дүнгээр нь “Жаргалантын амны буган хөшөөд” хэмээх бүтээл хэвлэн гаргасан байна. 2009, 2010 онд тус хамтарсан шинжилгээний анги Цац толгой, Хөрөөгийн үзүүр орчмоос чулуун зэвсгийн зүйлс түүвэрлэн хуучин чулуун зэвсгийн дээд үед холбогдуулан үзсэн байна.

2008 оны зун Улаанбаатар их сургуулийн Түүх, Археологийн тэнхимийн оюутны хээрийн танилцах дадлагаар Өндөр-Улаан сумын Хануй багийн нутаг Үстийн ам хэмээх газар орших зэрэгцээ хоёр тахилын онгон, хүн чулууг илрүүлэн олж, газарт мөрнөөс доош шигдсэн байсныг малтан гаргаж гар зургийг зурж, гэрэл зургаар баримтжуулалт хийж, нийтлүүлсэн байна.

“Монголын соёлын өв” олон улсын нийгэмлэг, Монголын Урлагийн зөвлөлтэй хамтран 2009 онд хэвлүүлсэн “Монголын сүм хийдийн түүхэн товчоон” бүтээлд Архангай аймгийн нутаг дахь 91 сүм хийдийн мэдээг оруулсан

байна.

2010 онд МУИС-ийн НШУС-ийн Археологи-Антропологийн салбарын хээрийн дадлагын хүрээнд Хотонт сумын 3-р багийн нутагт орших Олон дов хэмээх газарт 9 булш, хэд хэдэн байгууламжид малтлага судалгаа хийж, тэндээс илэрсэн олдворт үндэслэн VIII-IX зууны үеийн Уйгурын нийслэл хотын оршин суугчдын оршуулгын газар байж болзошгүй хэмээн үзсэн байна.

МУИС-ийн Гадаад хэл, соёлын сургуулийн Түрэг судлалын тэнхим, Архангай аймгийн Цэцэрлэг сумын нутгийн зөвлөлтэй хамтран тус сумын нутаг дахь түүх соёлын дурсгалыг судлан шинжлэх хээрийн судалгааны анги зохион байгуулж зарим дурсгалуудыг шинээр олж илрүүлсэн ба Ажирга, Туулант голын бэлчрийн тахилын онгон, хүн чулуу (Дадгын тахилын онгон)-ны товч мэдээг нийтлүүлсэн бөгөөд тахилын онгоны хавтан дээр байх руни бичгийг “нутгийн ихэс нэрийг...” хэмээн тайлан уншжээ.

Архангай аймгийн нутаг дахь түүх соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт. Тус аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаас 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “Улсын хамгаалалтад авах дурсгал”-ын жагсаалтын Нэгдүгээр зэрэгт орох дурсгалуудын бүртгэлд:

1. Тайжийн чулуу (Лүн буюу Хашаат сум)
2. Хануйн голын балгас
3. Дойтон толгойн балгаснууд
4. Орхоны Хар балгас
5. Баянголын балгас зэрэг дурсгал орсон бол “Улсын хамгаалалтад авах булшууд” гэсэн хэсэгт Нарийн амны булш, Орхоны хөшөө Цайдам дахь Түргийн Могилан хаан ба Куль Тегин хоёрын пайлуур, Архангай аймгийн Лүн сумын Эрдэнэзуу хэмээх хийд зэрэг 3 дурсгалыг оруулжээ.

Харин БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл /СнЗ/-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор баталсан “Улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ын улсын хамгаалалтад:

Түрэгийн Культеген, Билгэ хаадын бичигт хөшөө, булш (Архангай аймгийн Хашаат сумын Хөшөө цайдамд), Мэлхий чулуу бүхий гэрэлт хөшөө (Архангай аймгийн Тариат сумын нутаг Тэрхийн голд) гэсэн 2 дурсгалыг оруулсан бол тус тогтоолын 2 дугаар хавсралт болох “Аймаг, хотын гүйцэтгэх захиргааны хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн жагсаалт”-д

1. Их тамир сумын нутаг дахь Тайхар чулуу
2. Эрдэнэмандал сумын «Хануй» голын хөвөөн дахь Хархул хааны балгас
3. Цэцэрлэг хот дахь С.М.Немойн дурсгалын хөшөө
4. Мөн хот дахь Лениний дурсгалын хөшөө
5. Мөн хот дахь Мөнх алдартны дурсгалын хөшөө
6. Мөн хот дахь Сүхбаатарын дурсгалын хөшөө
7. Аймгийн музей байрлаж буй барилгууд
8. Цэцэрлэг хот дахь Дамдин хувилгааны дуган ...гэсэн 8 дурсгалыг багтаан оруулжээ.

Архангай аймгийн АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны 1972 оны 2 дугаар сарын 29-ний өдрийн 27 тоот тогтоолоор баталсан сум, хороо, хотын АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалт зүйлсийн жагсаалтад:

- Цэцэрлэг хотод аймгийн орон нутгийг судлах музейд байгаа Согд бичээс бүхий мэлхийн чулуун хөшөө, Заяын хүрээний Цогчин дуган, урд Тамир голын хөвөөн дэх Майдар чулуу, АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны арын цэцэрлэг дэх ажилчин, малчны баримлууд, Хүүхэд залуучуудын цэцэрлэгт байдаг бөх Билэгтийн баримал, 12 жил бүхий баримлууд, Булган уулын хадны зургууд ба уулын өвөр дэх янгирын баримал, найман жилийн дунд сургуулийн хуучин хашаан дахь пионерын баримал, номын 1-р дэлгүүрийн үүдэн дэх Саальчин баримал, Ленины 100 жилийн ойн дурсгалын самбар, МХЗЭ-ийн 50 жилийн ойн дурсгалын самбар,
- Батцэнгэл сумын Тоглохын тал дахь эртний Монголын хөшөө чулуу, хоёр Тамирын бэлчир дэх Дайр Бор уул, Сүүл толгой дахь сийлбэрт чулуу, Цагдуулын аман дахь хүн чулуун хөшөө, Цол цоргын аман дахь Цоргын дөрвөлжин хэрэм, сумын төвийн бичигт чулуу, Луу гүний хүрээний сүм, дуганууд,
- Булган сумын урд Тамирын хөвөөнд буй бээсийн хүрээний турь балгас, эфү Цэрэнгийн хотын турь болох Тамир хотын балгас, Хөшөөтийн дэнж дэх өндөр хөшөө, сумын төвийн баримлууд,
- Жаргалант сумын Хоолой гэдэг газарт буй Хоолойн дуган, Хоолт гэдэг газрын бичиг зураг бүхий хад чулуу,
- Их Тамир сумын Хануй, Хүнүй гол, Бугатад байдаг Түрэгийн хаадын бичигт хөшөөнүүд, сумын төвийн бугын хөшөө, хуучин Хан Өндөрийн хүрээний турь, Тайхар чулуу ба түүн дээрх олон янзын бичиг,
- Өгий нуур сумын Орхон ба Хөгшин Орхон хоёрын хооронд орших Чилин хийдийн чулуун балгас,

- Орхоны зүүн ба баруун этгээдэд орших дөрвөлжин (шороон) хэрэм, Орхон голын ойролцоо орших Дайт (Дойт) Орогийн нуур (Дойтын цагаан нуур),
- Тариат сумын Довын аман дахь хүн чулуун хөшөө, Мөстийн аман дахь өндөр булшнууд, Тариатын хөндий дэх Тариатын хүрээний балгас турь, Өлийн аман дахь хөшөө чулуунууд, Улаан чулуут, Босго, Алтайд зэрэг газруудад байдаг Сэнжит цохионууд,
 - Өндөр-Улаан сумын Цагаан булаг, Далт гэдэг газруудад байдаг хүн чулуун хоёр хөшөө,
 - Төвшрүүлэх сумын Хөх сүмийн гол дахь XIII зууны үеийн Хөх сүмийн балгас,
 - Хайрхан сумын Хануй гол дахь Хар хул хааны хот балгад, Уртын шуудуу гэдэгт буй бичигт хөшөө чулуу, Жаргантайд байдаг бичигт хад, Эмээл толгой дахь хүн чулуун хөшөө, Хануй Хүнүйн бэлчирт буй Жанцант ламын хүрээний турь, Хиргисийн хөндий болон Гүнжийн адаг дахь хөшөө чулуу,
 - Хангай сумын Онхо гэдэг газарт буй бичигт хөшөө чулуу, Зоо гэдэг газарт буй Зоогийн хүрээний буйр турь, Ханын аман дахь их хиргис булшнууд.
 - Хотонт суманд Уйгарын нийслэл байсан Орхоны Хар балгас, Хужиртын давааны ар дахь Чавганцын хөшөө, Ар Жаргалантын эхэн дэх Төвхөн хийдийн балгас, Хийд гэдэг газарт буй хоёр суварга,
 - Чулуут сумын Өлзийт голын Бугатад буй бугын зурагтай хад, Хүрээний гол дахь ноёны бунхан, Чулуут голын хөвөөнд Шиваа Ширээтийн хүрээний турь.
 - Цэнхэр сумын Хөшөөтөд болон Цохын аманд зурагт хөшөө чулуу ба олон булш бий.
 - Цэцэрлэг сумын Бухын бригадын нутагт Бух чулуу гэдэг чулуу бий.
 - Эрдэнэмандал сумын Хануй гол, Бичигт хангайд бичигтэй хад, Бор бургастад Бор бургасны дуганы турь, тус сумын 2-р бригадын нутагт байдаг Маймай (Наймаа) толгой, Хар Хул хааны балгас зэрэг түүх, соёлын дурсгалт газрууд бий.
 - Хашаат сумын Цайдамын хөндийд тойрог хүрээтэй булш олон бий. Мөн сумын төвд намын анхны үүр байгуулсан дурсгалын тэмдэг сэлт байдаг.
 - Өлзийт сумын нутаг дахь Орхон голын хөвөөнд хуучин Өөлд бээсийн хүрээний турь, балгас бий. Цэцэрлэг хотод В.И.Лениний, С.М.Немойн мөнх алдартны дурсгалын хөшөөнүүд тус аймгийн музейн байшингууд, Дамдин хувилгааны байшин... гэсэн дурсгалуудыг хамгаалалтад авсан байна. Энэхүү тогтоол нь анх удаа өөрийн аймгийн нутаг дээрх түүх, соёлын дурсгалуудаа хамгаалах талаар авч хэрэгжүүлсэн чухал шийдвэр байсан юм.

1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргасны дараа Засгийн газрын 1994 оны 233 дугаар тогтоолоор хуучин СнЗ-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолыг шинэчлэн “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт” нэрээр баталжээ. Энэ тогтоолын 3 дугаар хавсралтаар баталсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-д Архангай аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалтанд:

- 1.Хашаат сумын Хөшөө цайдам гэдэг газар орших Түрэгийн үеийн Культегин, Билгэ хааны бичигт хөшөө булш
- 2.Тариат суманд Тэрхийн гол орчимд байсан, одоо Шинжлэх ухааны академид хадгалагдаж буй мэлхий суурьтай түрэг бичигт хөшөө
- 3.Хотонт сумын нутагт орших Уйгарын Хар балгас
- 4.Хайрхан сумын Могой-ус гэдэг газар орших Уйгарын Моюнчурын бичигт хөшөө
- 5.Батцэнгэл сумын Цацын эрэг гэдэг газар орших таван бугын хөшөөтэй дөрвөлжин булш
- 6.Ихтамир сумын нутагт орших эртний бичээст Тайхар чулуу
- 7.Эрдэнэмандал сумын Жаргалант гэдэг газар орших буган хөшөөт хиргисүүрийн цогцолбор
- 8.Батцэнгэл сумын Худгийн толгой гэдэг газар орших Хүннүгийн үеийн булшнууд
- 9.Тариат сумын Чулуут гэдэг газар орших сүг зурагтай хад
10. Хайрхан сумын Гол мод гэдэг газар орших Хүннүгийн язгууртны булш
11. Эрдэнэбулган сумын төвд орших Заяын гэгээний хийдийн цогцолбор
12. Эрдэнэмандал сумын нутагт орших Хархул хааны балгас

Аймгийн хамгаалалтанд:

1. Батцэнгэл сумын төвд орших Луу гүний хүрээний дуганууд
2. Өлзийт сумын төвд орших Бишрэлт гүний хүрээний дуганууд
3. Тариат сумын нутаг орших Равжаагийн дуганууд
4. Эрдэнэбулган сумын төвд орших Дамдин хувилгааны дуган
5. Хотонт сумын нутагт орших Хатан шивээ
6. Хайрхан сумын Маймаа толгой гэдэг газар орших Хүннүгийн үеийн булшнууд
7. Өгийнуур сумын нутагт орших Өгийнуурын балгас
8. Тариат сумын Дадгын өвөлжөө гэдэг газар орших хүн чулуу
9. Эрдэнэмандал сумын Хануй голын хөндийд орших Орхон бичээст хашлага чулуу, хүн чулуунууд
10. Хайрхан сумын нутагт орших Их Асгатын бичигт хөшөө
11. Эрдэнэмандал сумын Баруун дэнж гэдэг газар орших хүн чулуу хашлага
12. Өндөр-Улаан сумын Чулуут голын бэлчирт орших сүг зурагтай хад
13. Хотонт сумын төвд орших бичигт хөшөө

14. Хашаат сумын Цагаан хад гэдэг газар орших сүг зурагтай хад
15. Хашаат сумын Их Номгоны хиргисүүр гэдэг газар орших хүн чулуу
16. Хашаат сумын Бага Номгоны урд бэлд орших хүн чулуунууд
17. Хашаат сумын Их Номгон гэдэг газар орших бичигт хад
18. Хашаат сумын Урд Сэртэн гэдэг газар орших сүг зурагтай хад
19. Өлзийт сумын Хөшөөтийн дэнж гэдэг газар орших чулуун хөшөө
20. Өлзийт сумын Бадагт гэдэг газар орших Олзотын балгас
21. Өлзийт сумын Бадагт гэдэг газар орших Хөх чулууны хярын сүг зурагтай хад
22. Хайрхан сумын Гүнжийн аманд орших буган чулуун хөшөө
23. Хайрхан сумын Эмээл толгой гэдэг газар орших хүн чулуу
24. Эрдэнэмандал сумын Уртын аманд орших буган чулуун хөшөө зэрэг нийт 36 дурсгалыг оруулан баталжээ.

1995-1998 онд УИХ-аас “Монгол улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж шинээр аймаг, сум байгуулсан, археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд хамгаалалтад оруулах шаардлагатай дурсгалууд шинээр илэрч олдсон зэрэг шалтгааны улмаас 1994 онд баталсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэх шаардлага урган гарч ирсэн байна. Энэ шаардлагыг харгалзан Монгол улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор “Улс аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад Архангай аймгийн нутаг дэвсгэрт орших үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалтанд:

1. Батцэнгэл сумын Цацын дэнж гэдэг газар орших 6 ширхэг буган хөшөө, булш, хиргэсүүрүүд
2. Батцэнгэл сумын Худагийн толгой гэдэг газар орших Хүннүгийн үеийн булшнууд
3. Их тамир сумын нутагт орших эртний бичээст Тайхар чулуу
4. Хайрхан сумын Гол мод гэдэг газар орших Хүннүгийн язгууртны булш
5. Хашаат сумын Хөшөө цайдам гэдэг газар орших Түрэгийн үеийн Культегин, Билгэ хааны бичигт хөшөө, булш
6. Хотонт сумын нутагт орших Уйгарын Хар балгас
7. Хотонт сумын нутагт орших Дойтын толгойн туурь
8. Чулуут, Тариат, Жаргалант, Цэцэрлэг сумын нутгуудад орших Чулуут голын хадны зураг
9. Эрдэнэбулган сумын төвд орших Заяын гэгээний хийдийн цогцолбор Эрдэнэмандал сумын нутагт орших Хархул хааны балгас
10. Эрдэнэмандал сумын Баруун Цүүр гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө

Аймгийн хамгаалалтанд:

1. Батцэнгэл сумын төвд орших Луу гүний хүрээний дуганууд
2. Өгийнуур сумын нутагт орших Өгийнуурын балгас
3. Өлзийт сумын төвд орших Бишрэлт гүний хүрээний дуганууд
4. Өлзийт сумын Хөшөөтийн дэнж гэдэг газар орших чулуун хөшөө
5. Өлзийт сумын Бадагт гэдэг газар орших Олзотын балгас
6. Өлзийт сумын Бадагт гэдэг газар орших Хөх чулууны хярын сүг зурагтай хад
7. Өндөр-Улаан сумын Чулуут голын бэлчирт орших буган чулуун хөшөө
8. Тариат сумын Хөдөө нуурын хойд бие Дадаг гэдэг газар орших хүн чулуу
9. Хайрхан сумын Маймаа толгой гэдэг газар орших Хүннүгийн үеийн булшнууд
10. Хайрхан сумын Гүнжийн аманд орших буган чулуун хөшөө
11. Хайрхан сумын Эмээл толгой гэдэг газар орших хүн чулуу
12. Хашаат сумын Их Номгоны Хиргист толгой гэдэг газар орших хүн чулуу
13. Хашаат сумын Бага Номгоны зүүн урд бэл, Номгоны хөндийд орших хүн чулуунууд
14. Хашаат сумын Номгон гэдэг газар орших бэхэн зураг, бичиг
15. Хашаат сумын Урд Сэртэн гэдэг газар орших сүг зурагтай хад
16. Хотонт сумын төвд орших бичигт хөшөө, хүн чулуу, буган чулуу бүхий чулуун дурсгалууд
17. Эрдэнэбулган сумын төвд орших Дамдин хувилгааны дуган
18. Эрдэнэмандал сумын Хануй голын хөндий, Их нуурын хойд биед орших Орхон бичээст хашлага чулуу, хүн чулуунууд
19. Эрдэнэбулган сумын Булган ууланд байдаг зурагтай хад
20. Эрдэнэмандал сумын Уртын аманд орших буган чулуун хөшөө
21. Эрдэнэмандал сумын Урд Жаргалант гэдэг газар орших буган чулуун хөшөөн хашлагат булш, хиргисүүр...гэсэн нийт 32 дурсгалыг оруулжээ.

Монгол улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг сүүлийн 10 гаруй жилийн туршид шинээр илэрч олдсон олон арван дурсгалаар баяжуулан шинэчлэн баталсан юм. Архангай аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас уг жагсаалтын улсын хамгаалалтанд:

1. Батцэнгэл сумын Цацын дэнжийн буган чулуун хөшөө, булш, хиргисүүрийн цогцолбор дурсгал
2. Батцэнгэл сумын Худагийн толгойн Хүннүгийн үеийн булшнууд
3. Ихтамир сумын Алтан сандал уулын орчмын хүн чулуун хөшөө, буган чулуун хөшөө, дөрвөлжин булш, хиргисүүр бүхий цогцолбор дурсгал
4. Их тамир сумын нутагт орших эртний бичээст Тайхар чулуу
5. Өндөр-Улаан сумын Балгасан талын Хүннүгийн язгууртны оршуулгын газар
6. Хайрхан сумын Гол мод хэмээх газар орших Хүннүгийн язгууртны булш
7. Хашаат сумын Хөшөө Цайдам гэдэг газар орших Түрэгийн үеийн Культегин, Билгэ хааны бичигт хөшөө, онгон
8. Хотонт сумын нутагт орших Дойтын толгойн туурь
9. Хотонт сумын Баянголын аманд орших Дөрвөлжингүүд гэдэг бунхант булшнууд
10. Хотонт сумын нутагт орших Уйгарын Хар балгас, түүний бичээст хөшөөний үлдэгдэл хэсгүүд
11. Чулуут, Тариат, Жаргалант, Цэцэрлэг сумдын нутагт орших Чулуут голын хавцлын хадны зураг
12. Эрдэнэбулган сумын төвд орших Заяын гэгээний хийд, чонон хөшөө
13. Эрдэнэмандал сумын нутагт орших Хархул хааны балгас
14. Эрдэнэмандал сумын Баруун Цүүр гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө

Аймгийн хамгаалалтанд:

1. Батцэнгэл сумын төвд орших Луу гүний хүрээний дуганууд
2. Батцэнгэл сумын Шивэртийн аманд орших буган чулуун хөшөө, дөрвөлжин булшнууд
3. Ихтамир сумын Баянцагаан хэмээх газар орших буган чулуун хөшөөд
4. Өгийнуур сумын нутагт орших Өгийнуурын балгас
5. Өлзийт сумын төвд орших Бишрэлт гүний хүрээний дуганууд
6. Өлзийт сумын Хөшөөтийн дэнж гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
7. Өлзийт сумын Бадагт хэмээх газар орших Олзотын балгас
8. Өлзийт сумын Бадагт хэмээх газар орших Хөх чулууны хярын хадны зураг
9. Өндөр-Улаан сумын Хануй голын хөндийн хиргисүүр, буган чулуун хөшөө бүхий цогцолбор дурсгал
10. Өндөр-Улаан сумын Чулуут голын бэлчирт орших буган чулуун хөшөө
11. Тариат сумын Хөдөө нуурын хойд тал Дадаг хэмээх газар орших хүн чулуун хөшөө
12. Хайрхан сумын Маймаа толгой хэмээх газар орших Хүннүгийн үеийн булш
13. Хайрхан сумын Гүнжийн аманд орших буган чулуун хөшөө
14. Хайрхан сумын Уртын аманд орших буган чулуун хөшөө
15. Хайрхан сумын Эмээл толгойн хүн чулуун хөшөө
16. Хашаат сумын Их номгоны Хиргист хоолойн хүн чулуун хөшөө
17. Хашаат сумын Бага Номгоны хөндийн зүүн урд бэлд орших хүн чулуун хөшөөнүүд
18. Хашаат сумын Их Номгон хэмээх газар орших хадны зураг, бичиг
19. Хашаат сумын Урд сэртэн хэмээх газар орших хадны зураг
20. Хотонт сумын төвд орших хүн чулуун хөшөө, буган чулуун хөшөө бүхий чулуун дурсгалууд
21. Эрдэнэбулган сумын төвд орших Дамдин хувилгааны дуган
22. Эрдэнэбулган сумын Булган уулын бурханы зосон зураг
23. Эрдэнэмандал сумын Их нуурын хойд биед орших Орхон бичээст хашлага чулуу, хүн чулуун хөшөөд
24. Эрдэнэмандал сумын Их Жаргалантын буган чулуун хөшөө, булш, хиргисүүр бүхий цогцолбор дурсгал зэрэг нийт 38 дурсгалыг оруулсан байна.

Мөн Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын нутаг Тоглохын талд орших түрэгийн үеийн тахилын цогцолбор дурсгалт газраас Занбазарын нэрэмжит Дүрслэх урлагийн музейд 1969 онд чулуун хонь, 1993 онд хүн чулуун хөшөө зэрэг дурсгалыг татан авчирч, олон нийтэд дэлгэн үзүүлж байна.

2004 онд ЮНЕСКО-ийн Дэлхийн Өвийн Хороо “Дэлхийн байгалийн болон соёлын өвийг хамгаалах” конвенцийг үндэслэн «Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газар»-ыг Дэлхийн соёлын өвд бүртгэсэн ба 2006 онд Дэлхийн өв-Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрын хамгаалалтын бүсийг 121967 га байхаар тогтооход тус бүсд Архангай аймгийн Хашаат, Хотонт сумдын нутагт орших Уйгурын Хар балгас, Дойтын балгас, Хутаг уулын булш, Хундын хоолойн дурсгалууд орсон юм. Ийнхүү хамгаалалтын бүс тогтоосноор дээрхи дурсгалуудыг орчин тойрных нь үнэт зүйлсийн хамт хамгаалах нөхцөл бүрдсэн юм.

Монгол улсын Засгийн газрын 1998 оны 51 дүгээр тогтоол, 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор батлагдан гарсан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-т Архангай аймгийн Эрдэнэбулган сумын Заяын гэгээний хийдийн Цогчин дуганыг сэргээн засварлахаар, Хотонт сумын нутагт орших Уйгарын Хар балгас Хар балгас, Хашаат сумын нутагт орших Культегин, Билгэ хааны гэрэлт хөшөөний цогцолбор дурсгал, Эрдэнэмандал сумын нутагт орших Хархул хааны балгас консерваци хийж, бэхжүүлж хамгаалахаар, Тариат сумын нутагт орших Дадгын өвөлжөөний хүн чулуун хөшөөдөд аянга зайлуулагч хийж, хашаа барихаар, Хотонт сумын Уйгарын Хар балгасны бичээс, Хашаат сумын Культегин жанжны бичигт хөшөө,

Хашаат сумын Билгэ хааны бичигт хөшөө, Ихтамир сумын Тайхар чулууны бичээсүүд, тамга тэмдэг, зураг, Тариат сумын Дадгын өвөлжөөний хүн чулууны хуулбар хэв авч түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалахаар, Хайрхан сумын Могойн усны Уйгарын Моюунчур хааны бичигт хөшөөг УБ-т зөөн авчирч хамгаалах, хуулбарыг нь эх газарт нь босгохоор, Тариат сумын Чулуутын голын хадны сүг зургийг аялал жуулчлалын бүс нутаг болгон хамгаалалтанд авахаар тус тус төлөвлөгджээ.

Эдгээр дурдагдсан ажлуудаас Соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага, Соёлын өвийн төв болон бусад холбогдох байгууллага 2013 он хүртэл доор дурдагдсан ажлыг хийж гүйцэтгэлээ. 1996-2000 онд Архангай аймгийн Хашаат сумын нутагт орших Билгэ хааны цогцолбор дурсгалын гэрэлт хөшөөнөөс хэв авч хуулбар хийж, Архангай аймгийн Эрдэнэмандал сумын Их хануй нуурын бичээс, Хотонт сумын Уйгарын балгасны орчим дахь хугархай гэрэлт хөшөөнүүдээс дардас авах ажлыг хийж Монголын Үндэсний музейд хуулбар, дардсуудыг хүлээлгэн өгсөн байна.

Мөн 1997 оноос Архангай аймгийн Хашаат сумын нутагт Монгол-Туркийн Засгийн газраас хамтран хэрэгжүүлсэн “Монгол нутаг дахь Түрэгийн үеийн зарим хөшөө дурсгалыг хадгалж хамгаалах, судлах, сэргээн засварлах” төслийн хүрээнд Хөшөө цайдамд орших Культигин, Билгэ хааны гэрэлт хөшөө бүхий цогцолбор дурсгалд археологийн малталтаас олж илрүүлсэн олдворыг сэргээн засварлаж, гэрэлт хөшөөний тарж бутарсан хагархайнуудыг цуглуулж, хөшөөнүүдэд цэвэрлэгээ, бэхжүүлэлт, сэргээн засварлалт хийж 2010 онд “Хөшөө Цайдам музей”-г шинээр байгуулсан байна.

Соёлын өвийн төв 2007 онд аймгийн музейд буй Бугатын гэрэлт хөшөөний хэв хуулбар хийж, 2009 онд тус аймгийн Их Тамир сумын Алтан сандал уулын буган хөшөө болон Тайхар чулуу, Чулуутын голын дэргэд танилцуулга чулуун самбарыг тус тус босгожээ.

2010 онд Хархорум музейн үзүүлэлийн дэглэлтийн төлөвлөгөөний дагуу Өвөрхангай аймаг, Архангай аймгаас чулуун хөшөө дурсгал зөөж авчрах ажлын хүрээнд Архангай аймгийн Хотонт сумын төвд байх цуглуулгын хөшөөн чулуунуудаас хятад бичээстэй гэрэлт хөшөө 1 ширхэгийг, Хар балгаснаас авчирсан лууны хамарны дүрслэл бүхий хөшөө чулуу 1 ширхэгийг, Уйгурын Хар балгасны дэргэдэх хагархай хөшөө чулуунаас бичиг үсэг бүхий 6 хөшөөг Хархорум музейн орчимд зөөж шилжүүлжээ.

2011 онд аймгийн музей буюу Заяын гэгээний хийдийн зүүн Сэмчин, 2013 онд Гүдэн сүмийг сэргээн засварлах ажлыг улсын төсвийн хөрөнгөөр “Сүлд уул” ХХК хийж гүйцэтгэжээ.

2011-2012 онд Монгол Монакогийн хамтарсан археологийн судалгааны ажлын хүрээнд “Сүлд уул” ХХК мөн Заяын гэгээний хийдийн Хөлгийн сүмийн дээврийн засварыг хийжээ.

2012 оны үл хөдлөх дурсгалын тооллого, бүртгэлийн ажлын тухай. Соёлын өвийн төвийн мэргэжилтэн судлаачдаас бүрдсэн хээрийн шинжилгээний баг Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлынхаа хүрээнд 2012 оны 6 дугаар сарын 8-наас 7 дугаар сарын 8, мөн оны 9 дугаар сарын 11-нээс 10 дугаар сарын 11-нийг хүртэлх 2 сарын хугацаанд Архангай аймгийн 19 сумын нутагт ажиллалаа. Бид тус аймгийн нутагт нийт 10000 гаруй км зам туулан 320 дурсгалт газрын 7200 гаруй нэгж ширхэг дурсгалыг давтан болон шинээр олж бүртгэн, тэдгээрийг 19000 ширхэг дижитал гэрэл зураг, 216 ширхэг негатив хальсны зураг, 20 гаруй гар зураг, 360 минутын дүрс бичлэгээр тус тус баримтжууллаа.

Бид Архангай аймгийн нутагт ажиллахдаа сум орон нутгийн холбогдох хүмүүстэй хамтран ажиллах замаар бүртгэл мэдээлэл, хадгалалт хамгаалалт, хяналт шалгалтын талаар мэргэжил арга зүйн зөвлөгөө өгч, зарим орон нутгийг судлах танхим, музейд зарим түүвэр олдворууд, бусад эд өлгийн зүйлсийг хүлээлгэн өгч сан хөмрөгийг нь баяжууллаа.

Архангай аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлыг хөдөө орон нутагт зохион байгуулахад дэмжин тусалж хамтран ажилласан Архангай аймгийн музей,

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE PROPERTIES IN ARKHANGAI PROVINCE

Arkhangai province is located in the central part of Mongolia, bordering with Khövsgöl province to the north, with Bulgan province to the east, with Övörkhangai and Bayankhongor provinces to the south, and with Zavkhan province to the west, covering 55.3 thousand sq kms. Tsetserleg is the capital of Arkhangai, located 477 kms from Ulaanbaatar city.

Prior to the People's Revolution the territory of Arkhangai province was a part of Sain Noyon Khan Aimag (province), and since 1923 the province has belonged to the Tsetserleg Mandal mountain province. By the 5th decision of State Baga Khural of Mongolian People's Republic the 5 provinces were re-established as 18 provinces, and one of them Arkhangai province, which was established with 35 soums, 22285 families, 65333 peoples and 1800000 livestock. Today Arkhangai province has 99 baghs (smallest administrative unit) as well as 19 soums (small administrative unit) that include Battsengel, Bulgan, Jargalant, Ikhtamir, Ögiinuur, Ölziit, Öndör-Ulaan, Tariat, Tövshrüülekh, Khaikhan, Khangai, Khashaat, Khotont, Tsakhir, Tsenkher, Tsetserleg, Chuluut, Erdenbulgan, Erdenemandal. It has a population of 91.0 thousand, who belong predominately to the Khalkh ethnic groups.

Most of the territory is forest and steppe, with branches of Khangai range is located in the south-west, branches of Tarvagatai range is located in the north-west, and the rivers Orkhon, Khanui, Tamir, Chuluut flowing along with eastern and central part of the province, with a beginning source in those mountain ranges. The highest peak is Kharlagtain Saridag in the Khangai range at 3539 metres above sea level and the lowest point is the Orkhon-Tamir basin at 1290 metres. The high mountains of Suvarga khaikhan, Untaa, Yamaat, Noyon khangai and Khan Öndör are also located in the province's territory as well as the hot and cold springs of Tsenkher, Khadat, Bor tal, Tsagaan süm, Mukhar Khujirt and Belkh.

Arkhangai province has an extreme continental climate, with average winter temperature falls -15.60C in January and +14.70C in July. The Khangai range is one of the most high precipitation areas in Mongolia, and the average rainfall can be 344mm in Tsetserleg city. Average wind speed is 2.6 meters per second and in April (the most windy month) it becomes 3.5 meters per second.

Research and registration work on immovable properties of Arkhangai province

According to scholars, the first archeological investigation in Mongolia started in 1889 when N.M. Yadrinsiev from the East Siberian branch of the Russian Geographical Society was traveling in Mongolia and found several big monuments with unknown inscriptions from Ochir TüsHEET khan khoshuu in Sain Noyon Khan aimag (province) and from Khöshöö tsaidam in Orkhon valley in Khashaat soum of Arkhangai province and published a book on them, which is known as the study on the "Yenisei inscriptions".

In 1890, according to the information of N.M Yadrinsiev, the research team under the guidance of Finnish scholar G.Geikel examined the runic inscription monument at the complex of monuments of Khöshöö tsaidam. Then in 1891, the research team under the guidance of scholar W.W. Radloff from Russian Academy of Sciences examined Khöshöö tsaidam, and part of the research team also discovered several monuments from territory of Arkhangai province, such as sacrificial stone enclosure with man stone statue without head located near Lake Ögii and 2 man stone statues without head located near the ruin of an ancient city in basin of river Khanui. W.W. Radloff deciphered the runic inscription of Taikhar chuluu located in the territory of Ikhtamir soum, which was copied by D.A Klements, a member of research team. This runic inscription is unique in Central Asia, because it was written by ink. Since then, scholar Kh.N. Orkhun, S.E. Malov, Kh.Perlee, B.Rinchin, S.Kharjubai, O.F. Sertkaya, Ts.Battulga, B.Azzaya have published articles examining over 10 types and 200 inscriptions on Taikhar chuluu.

In 1892, the copy of the inscription from Khöshöö Tsaidam was published in Helsingforce and Petersburg city together by scholars G. Geikel and W.W. Radloff. Then in 1893, L.P. Tompson deciphered the inscription copy and identified that this inscription contains 38 letters. In 1894, scholar W.W. Radloff deciphered 15 of 38 letters, leading to the translation of the monument's inscription as "commemorated for Kültegin by his brother Turkish Bilge Khan". During 1906-1909, Finnish scholar U.G. Grane while travelling in central and western region of Mongolia examined the man stone statue, sheep stone and sacrificial stone structures with enclosure at the place called Toglokhyn tal in the Tamir river basin and then published his research materials in a book with photos.

In the 1910's Polish scholar W.L. Kotvich wrote in his article "...I saw a complex sacrificial stone structure commemorated for Kültegin, it is still keeping its original condition, and according to the order of Manchu governor Sando a special shelter was built over the monument for protection". When Kotvich examined the monument he discovered a man stone statue which was unexamined previously and brought it to Saint Petersburg, now this man stone statue is

stored at the Hermitage museum in Russia.

During 1920-1930's Buriyat scholar B.Bambayev and Soviet researcher D.D Bukinich re-examined immovable properties in the basins of lakes Terkhiin tsagaan, Khödöö, around the ruin of Khar khul khan, basin of river Khanui and Khünüi in territory of Arkhangai province. They additionally discovered several man stone statues and sacrificial stone structures and made their comprehensive identifications, documented them by photos and hand drawings, and published them in a book. They also carried out a small archeological excavation in the ancient Uighur city Khar Balgas or ruin of Ordu Balyk city located in the basin of rivers Orkhon and Jirmentei in territory of Khotont soum, which was first discovered by E.Paderin.

After that, in 1949 the Mongolian and Soviet joint research team under the guidance of S.V. Kisyev and Kh.Perlee excavated the ruin of the city and discovered a number of significant scientific findings. In 1970's Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition including archeologists D.Tseveendorj and Yu.S. Khudyakov examined the ceramics in this area.

In 1953, archeologist O. Namnandorj excavated 2 broken Xiongnu tombs in territory of Arkhangai and Selenge provinces. As a result of archeological excavation, he found human skeletal remains and ceramic vase from a Xiongnu tomb by the river Gashuun in Khashaat soum of Arkhangai province.

In 1956-1957, archeologist Ts. Dorjsüren discovered Neolithic settlement underneath a sand dune at the place called Delen tolgoi in the territory of Khairkhan soum of Arkhangai province and found flake, scraper, arrow head, stone axe, stone plumb bob for a fishing net, fragment of red colored ceramic vase etc. He also re-examined the complex monument of Shiveet ulaan located between border of Toglokhyn tal in Bayan-Ulaan soum (recent Batt-sengel soum) and river Khanui in Erdenemandal soum in Bulgan, Arkhangai provinces and published a book. In addition, he excavated the big inscription monument with turtle base located at the place called Khaalgatyn am in the territory of Bugat soum. As a result of this excavation, the inscribed monument and turtle base was uncovered and became one of the most famous ancient Turkish sacrificial structures with Sogda and Brahmi inscriptions in Mongolia. Ts. Dorjsüren discovered and examined the inscription monument of Orkhon, known by locals as Turtle stone, at the place called Doloon modny am which is north of the river Terkh in the territory of Tariat soum. As a result of excavation, he found turtle base and then filled it back in.

In addition, he excavated 26 Xiongnu tombs at the place called Gol mod in the basin of river Khünüi in the territory of Khairkhan soum and discovered number of artifacts including ceramic vase, iron arrow heads, bronze bell, thin golden ornaments, as well as anthropological and zoo archaeological findings. He also excavated eight square tombs located around the mountain Altan sandal in the territory of Ikh Tamir soum.

His excavation of a large Xiongnu was stopped due to collapse. At that time he then excavated several tombs in the places called Vaartyn am, Gol mod, Bayan khar, which belong to Turkish period.

In 1958, Mongolian and Czechoslovakian joint research team excavated the complex monument commemorated for Turkish military general Kül Tegin, which is located at the place called Khöshöö Tsaidam in Khashaat soum of Arkhangai province. As a result of excavation, the team found out that enclosure of this complex monument was 67 by 29 meters, and temple was 10.25 by 10.25 meters built on the hewn earth base and located at center of enclosure. There were 3 kms long balbal standing stones from complex monument to the east, now 169 of them remain and 3 of them having a human figure. Inside of the enclosure several broken man stone statue remains were found, and besides this the head of man stone statues for general Kültegin and his queen were found as a result of excavation inside the temple. The outcomes of this excavation were published in domestic and foreign countries, as well as N.Ser-Odjav, head of Mongolian side, published several books, such as "Kül Tegin's construction materials", "Stone head found from Kül Tegin's tomb" etc. According to source, those man stone statues and animal figures were unbroken in XIII century.

1960's research team for Mongolian stone tools including A.P. Okladnikov, D.Dorj who carried out investigations all over the territory of Mongolia and discovered several Paleolithic sites in Khangai range, basin of river Tamir and Taikhar chuluu in Arkhangai province.

In 1963-1964, archeologist D.Navaan and Hungarian scholar I. Erdeli excavated Turkish tomb at mountain Khana and 4 Xiongnu tombs at Naimaa tolgoi in the territory of Erdenemandal soum. They also excavated a Xiongnu tomb at mountain Khutag in Khashaat soum, and then in 1970's archeologist N. Ser-Odjav excavated 3 tombs in this

place.

Scholar B. Rinchin while publishing the atlas "Rock inscriptions and inscription monuments in Mongolia" in 1968 used some photographs of man stones in complex monument of Tonyukuk, Kül Tegin, Bilge Khan, and 2 man stone statue head found from place called Toglokhyn tal in Ögiinuur soum of Arkhangai province. According to statement by scholar B. Rinchin those man stone statues were kept in local museum of Zegstei soum but during the research work in Arkhangai province we did not see those man stone statues.

In 1974, archeologist D. Tseveendorj excavated several Xiongnu tombs in the territory of Övörkhangai, Arkhangai, Uvs provinces. He excavated 5 tombs at Naimaa tolgoi in Erdenemandal soum and sacrificial structure Genden bulag 1st at Arkhangai province with Hungarian archeologist I. Erdeli. As well as, they have examined Genden bulag II and archeologist I. Erdeli has examined some Turkish man stones and published a book.

In 1975-1980, Mongolian and Soviet joint historical and cultural expedition discovered stone items from the place called Nariin am in Shar Bulagiin Khujir at territory of Ikh Tamir soum, which belongs to the Paleolithic period. In addition the expedition excavated a sacrificial structure with turtle base in Khöshöön tal in the territory of Erdenemandal soum, which belongs to the Uighur period.

"Kharkhorum research team" under guidance of N. Ser-Odjav examined the ruin of Khar khul in territory of Erdenemandal soum, while examining the Karkhorum ancient capital city of Great Mongol Empire. In 1980-1982, the team re-excavated the ruin and drew its structural map. In addition, in 1984 and 1986 research team re-examined the ruin and gathered important research materials for studies of Mongolian cities and settlements.

In 1978, Mongolian and Soviet joint expedition on Paleolithic tools included archeologist D. Dorj and A.P. Okladnikov and carried out archeological examination around Tsetserleg city, Tsenkher and Jargalant soums. As a result of examination, they discovered red ochre petroglyphs from territory of Jargalant soum, which have depictions of many points inside of square, human figures and human head looking down.

In 1979-1982, Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition's archeologist Yu. S. Khudyakov examined stone enclosures at place called in Dadagyn övöjljöö and Nariin khooloi in Tariat soum of Arkhangai province, while examining the Turkish sacrificial structure with stone enclosure which are widespread in Mongolian territory. As a result of examination, he classified the sacrificial structures, as well as examined the man stone statues in place called Dadga and Nariin khooloi and published a book.

In 1980-1982, Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition for studies of bronze and iron tools excavated Xiongnu tombs in mountain Solbi, Eezgiitiin khujir, Khudagiin am, Shivertiin am, mountain Gurvan modot in Battsengel soum of Arkhangai province.

In 1982, Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition for studies of stone tool including archeologist D. Dorj and D. Tseveendorj discovered 29 Stone age sites and settlements along the basin of river Tuul, Khoid Tamir and Selenge. As a result of archeological examination along the river Khoid Tamir, they discovered numerous Paleolithic and Neolithic findings from 12 places, such as Erdene tolgoi, Kharuul tolgoi, Elstein am, Yargait, Tuulgait and Baga Ulaan etc.

In 1983, Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition for studies of Bronze and Early Iron Age including archeologist D. Navaan, T. Sanjmyatav, P.B. Konovalov, excavated square tomb in place called Shivertiin am in Battsengel soum of Arkhangai province, which belongs to the Bronze Age.

In the middle of 1980's, archeologist V. Voitov, D. Bayar Turkist S.G. Klyashtornoy member of Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition re-examined some cultural and historical properties in central part of Mongolia, which belong to the Turkish period. Besides that, they discovered new historical and cultural properties belonging to the Turkish period and made their research definitions. They updated research definition typologies and hand drawings of 2 man stone statues in Khödöö nuur in Tariat soum, man stone at local museum of Ikh Tmir soum (called as Bayantsagaan's man stone), 8 man stone statues at complex sacrificial monument for Kültegin in place called Khöshöö Tsaidam in Khashaat soum and 3 man stones in place called Toglokhyn tal. In addition, they surveyed and excavated 2 stone enclosures at Khödöö nuur in Tariat soum, tombs in place called Khöshöön tal in Khairkhan soum, Shivertiin am in Battsengel soum, Erdenemandal I-V in Erdenemandal soum, Bugat in Ikhtamir soum and determined their structure and chronology and published research results in their book.

In 1987, T. Sanjmyatav, D. Navaan and V.V. Volkov, archeologists of Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition, excavated square tomb with deer stone at mountain Altan sandal and found holed necklace made by

volcanic rock.

Mongolian and Hungarian joint archeological research team excavated 2 tombs at Khudagiin tolgoi in Battsengel soum, 2 tombs at mountain Solbi, and one tomb in Naimaa tolgoi in the territory Erdenemandal soum.

In 1989 and 1990, Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition excavated 3 tombs including small tomb with deer stone, big tomb with deer stone (deer stone was used for a wall), square shaped big tomb, which located inside of numerous tombs and cover stone. As a result of this examination, they found over hundred live-stock skulls with necks pointing to the east, 4 horse skulls having bronze bit with hide bridle, arrow head, bridle, engraved decoration and cauldron.

In 1993, archeologist T. Sanjmyatav published a book "Ancient historical and cultural properties in territory of Arkhangai province" for the 70th anniversary of Arkhangai province including his research results. Archeological sites and findings of Arkhangai province were included in this book, which covers the Paleolithic period to XIII century. Historical and cultural properties of Arkhangai province were scientifically investigated in this book, and besides this it was important work to promote the research and investigation to the public. In addition detailed research materials of Petroglyphs in river Chuluut were published in his book "Petroglyphs of Mongolia".

In 1998, research team of Mongolian and Japanese joint project "Script" examined man stone statue at center of Khotont soum and made research definition and hand drawing.

In 1997-2004, in the frame of the "Project for research and restoration of Turkish monuments in Mongolia" by support of Turkish International Cooperation Agency (TICA), Mongolian and Turkish examiners jointly excavated and restored sacrificial structure commemorated for Bilge khan and Kül Tegin at Khöshöö Tsaidam in Arkhangai province. As a result of this work, number of valuable findings such as gold crown and silver deer were discovered and these are now displayed in the National Museum of Mongolia.

In 1998, A.Ochir, U.Erdenebat and Ch. Amartüvshin discovered specific structured monuments in the place called Khulkhiin am, Khundyn khooloi, Övör khavtsalyn am, which are down from branch of mountain Dund khutag in north of river Orkhon in territory of Khotont soum. Later in 2005-2008, several squares were discovered and registered in place called Khirgisiin khooloi, Duganyn üzүүr, Olon dov and Kharankhui jalga, which are semi structured compared to previous ones. In addition, 5 squares at Övör khavtsalym am, Khundyn khooloi, Khulkhiin am were excavated in 2006-2008 and determined that these squares belong to Uighur period. From the squares, mural painting belong to Uighur period was first discovered. In 2006, while excavating above mentioned squares, 8 Mongol tombs were discovered from trench of 1st square of Khulkhiin am, which were built after in XIII-XIV centuries. From Mongol tomb, Bogtag hat and gold ornaments were found.

In 2000, students of Department of Anthropology and Archeology in National University of Mongolia while having field practicum under the guidance of Z.Batsaikhan in the place called Tamiryn ulaan khoshuu in Ögiinuur soum of Arkhangai province, discovered Xiongnu funeral place and as a result of excavation in 16 tombs, they have found 5 unbroken human skulls. In addition, they excavated several Xiongnu tombs in the place called Emeel tolgoi in territory of Battsengel soum and found engraved tools made from bone. They also mapped 3 ruins at Khermen tal and ruin at Ar shand, which are located in territory of Ögiinuur soum.

Since 2000, Mongolian and French joint archeological expedition has mapped 420 Xiongnu noble's tombs at the place called Gol mod in territory of Khairkhan soum and excavated 3 noble's tomb and 13 follower tombs, which were incompletely excavated by archeologist Ts.Dorjsuren in 1956-1957.

In 2001, archeologist Ts.Törbat excavated 2 Xiongnu tombs at Ulaan khoshuu funeral place with 370 small tombs. Based on his research materials, he posits that the local community of Xiongnu cultural existed there.

In 2004, Ts.Tsetsegjargal, instructor of Department of Anthropology and Archeology in National University of Mongolia, examined the petroglyph at place called Khüremt in Bukh bagh of Tsetserleg soum. As a result of examination, she has discovered over one thousand petroglyphs in 12 different places and published a book.

In 2004, researcher A.Ochir and Ts. Odbaatar discovered ancient Turkish stone enclosures, slabs, stone sculptures, balbal stones and earth wall from 8 different places in Nomgony khondii at territory of Nomgon bagh of Kha-shaat soum and prepared their measurements, hand drawings, research definitions which were published in 2007. In 2001, archeological research team of Mongolian and American joint project "Khanuin khöndii: Pasturing livestock of ancient nomads" under the guidance of D.Erdenebaatar, professor of Archeological Department of Ulaanbaatar

University, discovered funeral place with Xiongnu noble's tomb from place called Balgasyn tal in basin river Khanui. This site was well known in the archeological books as Gol mod -2, because research materials on this new discovered site and Xiongnu noble tomb were published in book as name of Xiongnu noble tombs at Gol mod-2 in Balgasan tal. There are over 200 tombs located at Gol mod -2, so archeological research team of Archeological Department of Ulaanbaatar University excavated 1st tomb for Xiongnu noble with 30 subsidiary tombs and fifth tomb for noble's children, in 2001-2011. Since 2011, with the full support of "Tümen khishigten" company of "Genco" LLC, 1st tomb of Xiongnu noble's tomb was completely excavated for 5 months.

In addition research team of Mongolian and American joint project "Khanuin khöndii: Pasturing livestock of ancient nomads" and Archeological Department of Ulaanbaatar University jointly excavated 12 structures from Urt bulag's 1st tumulus (khirgesüür) in north of river Khanui in Öndör-Ulaan soum, which has 1667 subsidiary sacrificial structures. They have registered over 500 subsidiary structures in 2nd tumulus and documented them by hand drawings.

In 2005, research team of Department of Anthropology and Archeology of National University of Mongolia and U.S. Saratoga Silk Road foundation excavated 5 tombs in Xiongnu funeral place at Tamiryn ulaan khoshuu in Ögiinuur soum and found many different findings. Most interesting findings, such as lacquered findings and bronze mirror were examined in greater detail. In addition, this team carried out test excavations in wall of Khermen tal, which discovered previously.

In 2005 researchers lead by D. Tseveendorj, director of Institute of Archeology under Mongolian Academy of Sciences, carried out archeological examination along the rivers Khujirt, Khökh süm, Tsagaan süm, which flow from branch of Suvraga khairkhan in range of Khangai in territory of Khotont soum. As a result of examination, they registered new and repeat numbers of immovable properties including petroglyph, deer stone, tumulus, ruin of ancient city, settlement and temple in 20 different sites and made their research definitions and documented some of them by hand drawings. Since 2006, research team of Institute of Archeology under Mongolian Academy of Sciences and Monaco Museum for Prehistoric Anthropology have divided immovable properties at Tsats tolgoi in section A and B, and made their hand drawings and registration. As a result of research, over 140 khirgesüürs were discovered from section A and 38 deer stones discovered from valley of Tsats and Bayantsagaan.

Besides this, research team has examined some depictions of petroglyph in Khöröogiin üzүүr 4-5 kms southwest from Tsats tolgoi, as well as, deer stone 7-8 kms far from Tsatsyn ereg, quarry for deer stone in valley of Bayantsagaan and Turkish inscriptions were discovered.

Researchers under guidance of archeologist Z. Batsaikhan excavated big stone structure at top of Shivee tolgoi 3 kms southeast from complex monument of Khöshöö Tsaidam in territory of Khashaat soum. While examining the internal and external structure, they found cross legged man stone statue, which was broken 2 parts and having good depictions. They also excavated 2 tombs in Westside of Shivee tolgoi and published their excavation result on book. In 2007, research team of National Museum of Mongolia excavated 3 tombs in Övör havtsalyn am at territory of Khotont soum and found burial with horse. Archeologist L. Erdenebold, Ts. Odbaatar published research materials of those tombs in a book.

In 2008, the National Museum of Mongolia, the Mongolian Association for Tangible Heritage, the Institute of Archeology under the Mongolian Academy of Sciences and the US Embassy in Ulaanbaatar implemented the joint project for erecting the fallen deer stone of Jargalant, khirgesüür and complex sacrificial structures in Öndör-Ulaan soum. As a result of this project, they erected 21 deer stones, and examined khirgesüürs, sacrificial structures around that place, and tried to determine their chronology. In addition, they published the book "Deer stones of Jargalantyn am" with project outcomes. In 2009 and 2010, research team of project found stone items from Tsats tolgoi and Khöröogiin uзуур and determined that it belonged to Upper Paleolithic.

In 2008, Archeological department of Ulaanbaatar University while having student's field practicum discovered parallel sacrificial structures and man stone statue from place called Üstiin am in Khanui bagh of Öndör-Ulaan soum. They unearthed the deep stuck man stone up to his shoulder and documented them by hand drawings, photographs and published in a book.

Information on 91 temple and monasteries in Arkhangai province were included in the "Chronicle of Mongolian monasteries and temples" published by Arts Council of Mongolia in collaboration with international association "Mongolian cultural heritage" in 2009.

In 2010, in the framework of the field survey conducted by Archeological and Anthropological Department of Social Science University in National University of Mongolia, 9 tombs and several sacrificial structures were excavated in

place called Olon dov in 3rd bag of Khotont soum. Based on discovered findings, examiners viewed that it might be funeral place for capital city of Uighur, VII-IX centuries.

In collaboration with the Department of Turkey Studies in University of Foreign Language and Culture at the National University of Mongolia and the Local Board of Tsetserleg soum in Arkhangai province, research team organized the investigation of historical and cultural properties in territory of Tsetserleg soum. Research team has newly discovered several historical and cultural properties and published summaries about sacrificial structures and tombs in basin of river Ajirga and Tuulant. They also deciphered the runic inscriptions on stone slab of sacrificial structure of Dadga as “nutgiin ikhes neriig...” or “In the name of the native ancestors”.

Protection and preservation of historical and cultural immovable properties of Arkhangai province

The following immovable properties of Arkhangai province are included to the first degree of state protection of “Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties” adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941.

1. Rock of Taj (Lün or Khashaat soum)
2. Ruin of Khanui
3. Ruins at Doiton tolgoi
4. Ruin of Orkhon
5. Ruin of Bayangol

Tombs at Nariiny am, tombs of Turkish Mogilyan and Kültegin at Khöshöö tsaidam in valley of Orkhon, monastery of Erdenezuu at Lün soum of Arkhangai province were included in the “List of tombs to be selected in state protection”. The following four immovable properties were included in the state protection of “List for Protection of Historical and Cultural Properties of People’s Republic Mongolia” adopted by the 420th decision of Ministers Council of Mongolia in 1971;

Inscription monument and tomb commemorated for Turkish Kül Tegin and Bilge khan (at Khöshöö tsaidam in Khashaat soum and inscription monument with turtle base at basin of river Terkh in Tariat soum of Arkhangai province. Following immovable properties were selected in the 2nd annex of “List of historical and cultural properties in protection of soum, khoroo, city Executive Administrations of People Deputy Conference”.

1. Taikhar chuluu in Ikh tamir soum
2. Ruin of Kharkhul khan in basin of river Khanui in Erdenemandal soum
3. Memorial statue for S.M Nemoy in Tsetserleg city
4. Memorial statue for Lenin in Tsetserleg city
5. Memorial statue for Munkh aldartan
6. Memorial statue for Sükhbaatar in Tsetserleg city
7. Buildings of province museum were placed
8. Temple of Damdin khuvilgaan in Tsetserleg city

Following immovable properties were included in the “List of historical and cultural properties in protection of soum, khoroo, city Executive Administrations of People Deputy Conference” adopted by the 27th decision of Executive Administration of People Deputy Conference of Arkhangai Province, in February 29th of 1972.

- Ancient Mongolian stone statue at place called Toglokhyn tal in Battengel soum, engraved stone at mountain Dair bor and Süül tolgoi in basin of north and south river Tamir, man stone statue at Tsagduulyn am, square wall of Tsorgo in Tzol tsorgyn am, inscription on stone at center of soum, temple and monasteries of Luu gün
- ruin of monastery Bee in basin of south river Tamir in Bulgan soum, ruin of Tamir city as ruin of Efü Tseren’s city, high statue at Khöshöötiin denj, sculptures at center of soum
- temple of Khooloi at place called Khooloi in Jargalant soum, petroglyphs and inscriptions on rock at place called Khoolt
- inscriptions monuments commemorated for Turkish kings at basin of Khanui, Khünüi, Bugat at Ikh Tamir soum, deer stone at center of soum, ruin of monastery Khan Öndör, Taikhar chuluu and its different inscriptions
- stone ruin of temple Chilin located between Orkhon and Khögshin Orkhon in Ögii nuur soum, square (earth) wall located east and west of Orkhon, ruin of Dait (Doit) lake Orog (lake Doityn tsagaan)
- man stone statue at Dovyn am in Tariat soum, high tombs at Mostiin am, ruin of monastery Tariat in valley of Tariat, stone statues at Öliin am, cliffs at place called Ulaan chuluut, Bosgo and Altaid
- 2 man stone statues at place called Tsagaan bulag, Dalt in Öndör-Ulaan soum

- Ruin of Khökh süm in Khökh sümüin gol in Tövshrüülekh soum, belong to XIII century
- ruin of Kharkhul khan in river Khanui at Khaikhan soum, inscription monument at place called Urtyn shuuduu, inscription on rock at place called Jargantai, man stone statue at Emeel tolgoi, ruin of monastery Jantsant lam at basin of river Khanui and Khünüi, stone statue at Khirgesiin khöndii and Günjiin adag
- inscription monument at place called Onkho in Khangai soum, ruin of monastery Zoo in place called Zoo, tombs and tumulus at Khanyn am
- ruin ancient Uighur's capital city of Orkhony Khar balgas in Khotont soum, stone statue of Chavgants at Khu-jirtiin davaa, ruin of temple Tövkhön at Jargalantyn ekh, 2 stupa at place called Khiid
- petroglyph with deer depiction at place called Bugat in Ölziit river in Chuluut soum, tomb of noble in place called Khüreenii gol, ruin of monastery Shivaa Shireet in basin of river Chuluut
- Stone statue and tombs at Khöshööt and Tsokhyn am in Tsenkher soum
- Rock of Bukh chuluu in Bukh brigade at Tsetserleg soum
- Rock inscriptions at Khanui and Bichigt khangai in Erdenemandal soum, ruin of temple Bor burgas in place called Bor burgast, tomb at hill Maimai (Naimaa), ruin of Khar Khul khan.
- Number of round shaped tombs at valley of Tsaidam in Khashaat soum. Memorial symbols for First Organization of Mongolian Revolution Party at center of soum.
- Ruin of Ölziit beis monastery in basin of river Orkhon at Ölziit soum, memorial statues for V.I Lenin, S.M Nemoi in Tsetserleg city, old buildings of museum, house of Damdin khuvilgaan.

It was an important decision for the protection of immovable properties of Arkhangai province.

In 1994, after the adaptation of "Law on Protection of Historical and Cultural Properties" by State Great Khural, previous 420th decision of the Council of Ministers of 1971 was amended by the 233rd decision of government and adopted "List of Protection of Historical and Cultural immovable monuments of state, province, city Ulaanbaatar". At the third appendix of the 233rd decision, following immovable properties of Arkhangai Province were included in the state protection:

1. Inscription monument and tomb commemorated for Turkish Kultegin and Bilge khan at place called Khöshöo Tsaidam in Khashaat soum
2. Turkish inscription monument with turtle base now storage at Mongolian Academy of Sciences, original place was around of river Terkh in Tariat soum.
3. Ruin of Uighur Khar balgas in Khotont soum
4. Inscription monument for commemorated for Uighur Moyunchur at place called Mogoi-us in Khaikhan soum
5. Square tomb with 5 deer stones at place called Tsatsyn ereg in Battsengel soum
6. Ancient inscriptions on Taikhar chuluu in Ikhtamir soum
7. Complex monument including deer stone and khirgesüür at place called Jargalant in Erdenemandal soum
8. Xiongnu tombs at place called Khudgiin khooloi in Battsengel soum
9. Petroglyph at place called Chuluut in Tariat soum
10. Xiongnu noble's tomb at place called Gol mod in Khaikhan soum
11. Complex temple of Zaya Gegeen at center of Erdenebulgan soum
12. Ruin of Kharkhul khan at territory of Erdenemandal soum

Following immovable properties were selected in the provincial protection

1. Temples of Luu gün located at center of Battsengel soum
2. Temples of Bishreilt gün located at center of Ölziit soum
3. Temples of Ravjaa located at territory of Tariat soum
4. Temple of Damdin huvilgaan at located at center of Erdenebulgan soum
5. Wall of Khatan at territory of Khotont soum
6. Xiongnu tombs located at place called Maimaa tolgoi in Khaikhan soum
7. Ruin of Ögiinuur located at territory of Ögiinuur soum
8. Man stone statue located at place called Dadgyn övöljöö in Tariat soum
9. Stone enclosure with Orkhon script and man stones at basin of river Khanui in Erdenemandal soum
10. Inscription monument of Ikh Asgat located at territory of Khaikhan soum
11. Man stone statue and enclosure at place called Baruun Denj in Erdenemandal soum
12. Petroglyph at basin of river Chuluut in Ondor-Ulaan soum
13. Inscription monument located at center of Khotont soum
14. Petroglyph at place called Tsagaan khad in Khashaat soum
15. Man stone statue located at place called Ikh Nomgony khirgesuur in Khashaat soum
16. Man stone statues at south of Baga nomgon in Khashaat soum

17. Petroglyph at place called Ikh Nomgon in Khashaat soum
18. Petroglyph at place called Urd Serten in Khashaat soum
19. Man stone statue at place called Khöshötiin denj in Ölziit soum
20. Ruin of Olzot at place called Badagt in Ölziit soum
21. Petroglyph of Khökh chuluuny khyar at place called Badagt at Ölziit soum
22. Deer stone at Günjiin am in Khairkhan soum
23. Man stone statue at place called Emeel tolgoi in Khairkhan soum
24. Deer stone at Urtyn am in Erdenemandal soum

Through 1995-1998, an amendment was required for the “List of Protection of Historical and Cultural immovable properties of state, province, city Ulaanbaatar” adopted in 1994, according to the revision of the “Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance” and established new administrative units, and number of immovable properties discovered by the archeological excavations needed to be included in the state protection list. Thus, the “List of protection of historical and cultural immovable properties of state and province” was amended by 235th decision of government. The following immovable properties were selected of Arkhangai province selected for state protection:

1. Six deer stones, tombs and tumulus at place called Tsatsyn denj in Battsengel soum
2. Xiongnu tombs at place called Khudgiin khooloi in Battsengel soum
3. Ancient inscription rock Taikhar located in territory of Ikh tamir soum
4. Xiongnu noble tomb at place called Gol mod in Khairkhan soum
5. Inscription monument and tomb commemorated for Turkish Kül Tegin and Bilge khan at place called Khöshöö tsaidam in Khashaat soum
6. Ruin of Uighur's Khar balgas located at territory of Khotont soum
7. Ruin of Doityn tolgoi located at territory of Khotont soum
8. Petroglyphs of river Chuluut located territory of Chuluut, Tariat, Jargalant and Tsetserleg soums
9. Complex temple of Zaya gegeen and ruin of Kharkhul khan in territory of Erdenebulgan soum
10. Deer stone at place called Baruun tsuur in Erdenemandal soum

Following immovable properties were selected in the provincial protection

1. Temples of Luu gün located at center of Battsengel soum
2. Ruin of Ögiinuur located at territory of Ögiinuur soum
3. Temples of Bishreilt gün located at center of Ölziit soum
4. Man stone statue at place called Khöshötiin denj in Ölziit soum
5. Ruin of Olzot at place called Badagt in Ölziit soum
6. Petroglyph of Khokh chuluuny khyar at place called Badagt at Ölziit soum
7. Deer stone at basin of river Chuluut in Öndör-Ulaan soum
8. Man stone statue located at place called Dadag in north lake Khödöö in Tariat soum
9. Xiongnu tombs located at place called Maimaa tolgoi in Khairkhan soum
10. Deer stone at Günjiin am in Khairkhan soum
11. Man stone statue at place called Emeel tolgoi in Khairkhan soum
12. Man stone statue located at place called Ikh Nomgony Khirgist tolgoi in Khashaat soum
13. Man stone statues located at Nomgon valley in southeast of Baga nomgon in Khashaat soum
14. Ink petroglyph and inscription at place called Nomgon in Khashaat soum
15. Petroglyph at place called Urd Serten in Khashaat soum
16. Stone monuments including inscription monument, man stone, deer stone located at center of Khotont soum
17. Temple of Damdin huvilgaan located at center of Erdenbulgan soum
18. Stone enclosure with Orkhon script and man stones at basin of river Khanui and north of Ikh nuur in Erdenemandal soum
19. Petroglyph at mountain Bulgan in Erdenebulgan soum
20. Deer stone at Urtyn am in Erdenemandal soum
21. Tomb and khirgesüür with deer stone enclosure at place called Urd Jargalant in Erdenemandal soum

In 2008, “List of protection of historical and cultural immovable properties of state and province” was amended by 175th decision of government and it was enriched by the number of immovable properties which were discovered in last 10 years of research. The following immovable properties of Arkhangai province were selected for state protection:

1. Complex monument including deer stone, tomb and khirgesüür in place called Tsatsyn denj in Battsengel soum
2. Xiongnu tombs in place called Khudagiin khoooli in Battsengel soum
3. Complex monument includes man stone, deer stone, square tombs and khirgesüür at around of mountain Altan sandal in Ikhtamir soum.
4. Taikhar chuluu with ancient inscriptions located at Ikh tamir soum
5. Xiongnu noble's funeral place in Balgasan tal at Öndör-Ulaan soum
6. Xiongnu noble tomb at place called Gol mod in Khaikhan soum
7. Inscription monument and sacrificial structure commemorated for Turkish Kül Tegin and Bilge khan at place called Khöshöö Tsaidam in Khashaat soum
8. Ruin of Doityn tolgoi at territory of Khotont soum
9. Tombs or squares at Bayngolyn am in Khotont soum
10. Ruin of Uighur Khar balgas and remained parts of its inscription monument at territory of Khotont soum
11. Petroglyph of river Chuluut located at territory of Chuluut, Tariat, Jargalant and Tsetsetleg soum
12. Monastery of Zayayn gegeen and inscription monument with turtle base and wolf figure
13. Ruin of Khar khul khan in Erdenemandal soum
14. Deer stone at place called Baruun tsuur in Erdenemandal soum

Following immovable properties were selected in the provincial protection

1. Temples of Luu güni khuree located at center of Battsengel soum
2. Deer stone and square tombs at Shivertiin am in Battsengel soum
3. Deer stones at place called Bayantsagaan in Ikh tamir soum
4. Ruin of Ögiinuur at territory of Ögiinuur soum
5. Temples of monastery Bishrelt gün located at center of Ölzii soum
6. Deer stone at place called Khöshöötiin denj in Ölzii soum
7. Ruin of Olzot located at place called Badagt at Ölzii soum
8. Petroglyph of Khökh sümiin khyar in place called Badagt at Ölzii soum
9. Complex monument includes khirgesüür, deer stone at basin of river Khanui in Öndör-Ulaan soum
10. Deer stone located at basin of river Chuluut in Öndör-Ulaan soum
11. Man stone statue located at place called Dadag in lake of Khödöö in Tariat soum
12. Xiongnu tomb at place called Maimaa tolgoi in Khaikhan soum
13. Deer stone at Günjiin am in Khaikhan soum
14. Deer stone at Urtyn am in Khaikhan soum
15. Man stone statue in Emeel tolgoi at Khaikhan soum
16. Man stone statue of Ikh Nomgony Khirgist khoooli in Khashaat soum
17. Man stone statues at southeast of valley Baga Nomgon in Khashaat soum
18. Petroglyph and inscriptions on rock at place called Ikh Nomgon in Khashaat soum
19. Petroglyph at place called Urd serten in Khashaat soum
20. Stone monuments including man stone, deer stone at center of Khotont soum
21. Temple of Damdin khuvilgaan at center of Erdenebulgan soum
22. Ochre petroglyph in mountain Bulgan at Erdenebulgan soum
23. Stone enclosure with Orkhon inscription and man stones at north of lake Ikh in Erdenemandal soum
24. Complex monument including deer stone, tomb and tumulus in Ikh Jargalant at Erdenemandal soum

In addition, man stone statues (1993) and stone sheep (1969) are now displayed in Zanabazar Fine Art Museum, which moved from Turkish complex monument in place called Toglokhyn tal at territory of Battsengel soum in Arkhangai province.

World Heritage Committee has registered the Orkhon Valley Cultural Landscape on the World Heritage List. In 2006, while setting the protection zone for Orkhon valley cultural landscape encompasses 121967 hectares, immovable properties of Arkhangai province, such as ruin of Uighur's Khar balgas in territory of Khashaat and Khotont soum, ruin of Doit, tomb at mountain Khutag, squares of Khundyn khoooli were included in this zone. After set up the protection zone, the condition came into being protect the historical and cultural properties with its environmental valuable properties.

According to the government's 51st /1998/ and 303rd /2007/ decision, the "National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" was adopted to protect and conserve the historical and cul-

tural immovable properties of Mongolia. According to these decisions the following activities were planned to protect the immovable properties in territory of Arkhangai province, for instance, to restore Tsogchin temple at monastery of Zayayn geegen in Erdenebulgan soum, to conserve and protect the ruin of Uighur's Khar balgas in Khotont soum, complex monument of Kültegin and Bilge khan in Khashaat soum, ruin of Kharkhul khan in Erdenemandal soum, to build fence and to put lightning rods around of man stones at Dadgyn övöljöö in Tariat soum, to make molds of inscriptions on ruin of Uighur's Khar balgas in Khotont soum, inscription monuments of Kultegin and Bilge khan in Khashaat soum, inscriptions, symbols, images on rock Taikhar, man stones of Dadgyn övöljöö in Tariat soum and to keep the taken molds in the registration and information state database of cultural heritage, to bring the inscription monument of Moyunchur at Mogoin us in Khairkhan soum to the Arkhangai province museum and to put the copy of inscription monument in its original place, to protect the petroglyph of river Chuluut in Tariat soum as a historical and cultural site.

As of 2013, from the above mentioned works, the following activities were implemented by State Organization for Cultural Affairs and Center of Cultural Heritage and other related organizations.

From 1996 to 2000, the Center of Cultural Heritage has taken mold from inscription monuments in complex monument of Bilge khan in Khashaat soum of Arkhangai province and then made its copy. The center has also taken rubbings from broken inscription monuments at basin of lake Ikh Khanui in Erdenemandal soum and ruin of Uighur at Khotont soum and then handed over the taken rubbing and copies to the National Museum of Mongolia.

In the frame of "Project for research and restoration of Turkish monuments in Mongolia" implemented by the Mongolian and Turkish Governments since 1997, archeological findings were discovered from complex monument of Kültegin and Bilge khan and restored, as well as broken parts of inscription monuments were gathered, inscription monuments were consolidated. As a result of this project, the new museum "Khoshoo Tsaidam" was established in 2010.

In 2007, the Center of Cultural Heritage made copy for inscription monument of Bugat to keep at the province museum. In addition, center has put stone interpretative panels around the deer stone at mountain Altan sandal, petroglyphs of Tairkhar chuluu and petroglyphs of river Chuluut.

According to museum display planning of Kharkhorum museum with the goal of moving the stone monuments from territory of Övörkhongai and Arkhangai province, the following stone monuments, such as an inscription monument with Chinese script at center of Khotont soum, a stone statue with dragon nose figure from ruin of Khar balgas, 6 parts of broken inscription monuments from Uighur's Khar balgas were moved to the grounds of the Kharkhorum museum by the Center of Cultural Heritage in 2010.

With state support, in 2011 province museum or temple of Züün semchin and in 2013 temple Güden at monastery of Zayayn geegen were restored by company Süld Uul.

In 2011-2012, as part of the Mongolian and Monaco joint archeological research project, the company "Süld uul" has restored the roof of temple Khölgjin süm at monastery Zayayn geegen.

Inventory and registration of immovable properties in 2012: In the framework of the registration and documentation work, a team consisting from specialists and experts of the Center of Cultural Heritage has worked in 19 soums of Arkhangai province from 8th of June to 8th of July and 11th of September to 11th of October, 2012. The team has registered over 7200 new and repeat immovable properties at 320 historical sites and documented them by 19000 digital photos, 216 film, over 20 hand drawings and 360 minutes videotaping. The team has travelled 10000 kms in Arkhangai province.

Aiming to cooperate with the locals, we gave methodological advice on immovable properties registration, information, protection and monitoring. And we enriched some local museums collections with Neolithic tools and other findings that were newly discovered during this registration and documentation work.

We would like to thank all the people who have contributed to and worked on this project of registration and documentation of immovable properties of Arkhangai Province. We want to thank all the employees of the Museum, Cultural center, Administration, related organizations and inspector of natural and environmental, herders and the people of Arkhangai Province.

Архангай аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил

БАТЦЭНГЭЛ СУМ

Батцэнгэл сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Цэцэрлэг мандалын аймгийн Батцэнгэл уулын хошуунаас салган байгуулжээ. Тус сум 2012 оны байдлаар 3339 мянган га газар нутагтай, 3.7 мянган хүн амтай, 194.8 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Жаргалант суурин нь аймгийн төвөөс зүүн хойш 65 км зайтай оршдог.

1. Бага Барчингийн хиргисүүр
2. Барчингийн завсарын булш, хиргисүүр
3. Баян уулын булш, хиргисүүр
4. Булгын шуудууны буган чулуун хөшөөд
5. Дайр бор уулын булш, хиргисүүр
6. Дугуйн амны хүн чулуун хөшөө
7. Дунд Оорцог уулын хүннүгийн оршуулгын газар
8. Дунд Уулын буган чулуун хөшөө, тахилын онгон
9. Зосын үзүүрийн хэрэм
10. Их Үнэгдэйн хадны зураг, төвд бичээс
11. Луу гүний хүрээ
12. Тоглохын талын цогцолбор дурсгал
13. Тээлийн амны буган чулууд, тахилын онгон
14. Усангийн амны тахилын онгон
15. Хөх эргийн тахилын байгууламж, хүн чулуун хөшөө
16. Худагийн толгойн тахилын онгон
17. Худагийн толгойн хүннүгийн оршуулгын газар
18. Хэрмийн хөндийн туурь
19. Цагаан чулуутын хөндийн тахилын онгон
20. Цагд уулын хүн чулуун хөшөө
21. Шивэртийн амны цогцолбор дурсгал
22. Эмээл толгойн булш, хиргисүүр
23. Энхтайваны эрүүний булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд
24. Эзэгийтийн хужиртын хүннүгийн оршуулгын газар

1. Бага Барчингийн хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 6 км-т, Бага Барчингийн зүүн талд 10 орчим хиргисүүр бий. Энд ихэвчлэн дөрвөлжин болон дугуй хүрээтэй хиргисүүр орших бөгөөд зарим хиргисүүрийн дөрвөн буланд чулуун овоолго бүхий байгууламж байна.

Бага Барчингийн хиргисүүр (зүүн урдаас)

Бага Барчингийн хиргисүүр (баруун урдаас)

2. Барчингийн завсарын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 5 орчим км-т, Барчингийн завсар хэмээх газар 30 гаруй хүннү булш, тэдгээрийн ойролцоо дөрвөн буландаа хөшөө чулуутай, голын дараас нь төдийлөн өндөргүй 10-аад булш, дөрвөлжин болон дугуй хүрээтэй хиргисүүр 20 гаруй бий.

Барчингийн завсарын булш, хиргисүүр (хойнаас)

3. Баян уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 32 орчим км-т, Баян уулын энгэрт хүрэл зэвсгийн үеэс Монголын үе хүртлэх 50 гаруй булш, тахилын байгууламж бий.

Баян уулын чулуун байгууламж (урдаас)

Баян уулын дөрвөлжин хүрээтэй хиргисүүр (зүүн урдаас)

Барчингийн завсарын булш, хиргисүүр

4. Булагийн шуудууны буган чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 10 орчим км-т, Булагийн шуудуу буюу Дулааны булаг хэмээх газарт 2 буган чулуун хөшөөд байх бөгөөд зүүн талынх нь дундуураа хугарсан байдалтай оршино.

Булагийн шуудууны буган чулуун хөшөөд (урдаас)

Булагийн шуудууны буган чулуун хөшөөд

6. Дугуйн амны хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс хойд зүгт 38 орчим км-т, Дугуйн ам хэмээх газар хөх саарал чулуугаар завилж суугаа хүнийг дүрсэлсэн хүн чулуун хөшөө бий. Одоо хүн чулууны толгой хугарч унан үгүй болсон. Түүний ойр орчмоо хүн чулуун хөшөөг урласан чулуутай адил чулууд байгаа нь тахилын онгоны үлдэгдэл бололтой.

Дугуйн амны хүн чулуун хөшөө (урдаас)

5. Дайр бор уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 3 орчим км-т, Дайр бор уулын урд энгэрээр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Дайр бор уулын булш (баруунаас)

Дайр бор уулын булш (урдаас)

Дугуйн амны хүн чулуун хөшөөний гар зураг (4 талаас)

7. Дунд Оорцог уулын хүннүгийн оршуулгын газар

Сумын төвөөс хойд зүгт 11 орчим км-т, Дунд Оорцог хэмээх багахан толгойн баруун урд энгэрт хойноосоо урагшаа цуварсан байдалтай 100 гаруй хүннү булш бүхий оршуулгын газар бий.

Дунд Оорцог уулын хүннүгийн булш

Дунд Оорцог уулын хүннүгийн оршуулгын газар (урдаас)

8. Дунд уулын буган чулуун хөшөө, тахилын онгон

Сумын төвөөс баруун зүгт 38 орчим км-т, хүүхдийн Тамир зуслангийн зүүн хойно Дунд уул гэдэг газар чулуун овоолго дээр нэгэн буган чулуу хөшөө сул хэвтэнэ. Буган чулуун хөшөөний дүрслэл нэлээд бүдгэрсэн байдалтай.

Дунд уулын тахилын байгууламж, буган чулуу (зүүн урдаас)

Дунд уулын буган чулуу

9. Зосын үзүүрийн хэрэм

Сумын төвөөс хойд зүгт 18 км-т, Зосын үзүүрийн урд, Халзан голын зүүн талд, Талын толгойн баруун хойно шороон хэрэм бий. Тус хэрмийг нутгийн ардууд Зосын үзүүрийн хэрэм хэмээн нэрлэдэг аж.

Зосын үзүүрийн хэрэм (зүүн урдаас)

10. Их Үнэгдэйн хадны зураг, төвд бичээс

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 27 орчим км-т орших Их Үнэгдэй хэмээх газар хадны зураг бий. Энд буга согоо, мэлхий зэрэг цөөн тооны хадны сийлмэл зураг болон төвд бичиг байх бөгөөд түүнээс хойш 55 м зайд мөн буга, гөрөөс, адуу, янгир гэх мэт зургууд байна.

Их Үнэгдэйн хадны зураг бүхий хад (баруун урдаас)

Их Үнэгдэйн хадны зураг, төвд бичээс

Их Үнэгдэйн хадны зураг

11. Луу гүний хүрээ

Сумын төвд Луу гүний хүрээ буюу одоогийн Тарвачэнболи хийдийн хэд хэдэн дуган оршино.

Луу хүрээний хурлын цогчин дуган (баруун урдаас)

Луу хүрээний дуган (баруун урдаас)

12. Тоглохын талын цогцолбор дурсгал

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 9 км-т, Тоглохын талд Түрэгийн тахилын онгон, хүн чулуу, зэл чулуу, чулуу хонь, ямаа зэрэг амьтаны дүрст хөшөө бүхий цогцолбор дурсгалт газар бий.

Тоглохын талын дурсгалууд (баруунаас)

Тоглохын талын чулуун дурсгалууд

13. Тээлийн амны буган чулууд, тахилын онгон

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 15 км-т, Эрдэнэ толгойн баруун талын Тээлийн хөндийд дөрвөн буган чулуун хөшөөд болон тахилын онгон бий.

Тээлийн амны буган чулуун хөшөөд (урдаас)

Тээлийн амны буган чулуун хөшөөд (зүүн урдаас)

14. Усангийн амны тахилын онгон

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 39 орчим км-т, Усангийн ам хэмээх аманд тахилын онгон зүүн хойноос баруун урагш чиглэлтэй оршино.

Усангийн амны тахилын онгон (зүүн хойноос)

Усангийн амны тахилын онгон (зүүн урдаас)

15. Хөх эргийн тахилын байгууламж, хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 36 орчим км-т, Хөх эрэг хэмээх газар хүн чулуун хөшөө байна. Нутгийн иргэд энэ газрыг Өртөөн булаг уул гэж нэрлэх нь ч бий. Энд цөөн чулуу газарт шигтгэж хийсэн цагираг хэлбэртэй байгууламж байх бөгөөд түүний ойролцоо газарт сул унасан хүн чулуун хөшөөтэй.

Хөх эргийн хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Хөх эргийн хүн чулуун хөшөө (урдаас)

16. Худагийн толгойн тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн зүгт 21 орчим км-т, Худагийн толгойн зүүн урд бөөн дэрсэн дунд Түрэгийн тахилын байгууламж бий.

Худагийн толгойн тахилын онгон (баруунаас)

17. Худагийн толгойн хүннүгийн оршуулгын газар

Сумын төвөөс баруун зүгт 20 орчим км-т, Худагийн толгой хэмээх газарт хүннүгийн оршуулгын газар бий.

Худагийн толгойн хүннүгийн оршуулгын газар (баруунаас)

Худагийн толгойн хүннүгийн булш

18. Хэрмийн хөндийн туурь

Сумын төвөөс зүүн зүгт 15 орчим км-т, Бор Азаргын нурууны өмнө, Шовх уулын хойд хөндийг Хэрмийн хөндий хэмээх бөгөөд энд голдоо овгор бүхий туурь байна. Мөн нутгийн хүмүүс Нам Ухаагийн үзүүр гэж нэрлэдэг аж.

Хэрмийн хөндийн туурь (баруун урдаас)

Хэрмийн хөндийн туурийн зүүн тал

19.Цагаан чулуутын хөндийн тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн зүгт 17 орчим км-т, Цагаан эргийн баруун хөндийд, Цагаан Чулуутын зүүн хөндийд тахилын байгууламж бий.

Цагаан чулуутын хөндийн тахилын онгон (зүүн урдаас)

20. Цагд уулын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 37 орчим км-т, Цагд уулын аманд дүрслэл сайтай нэгэн хүн чулуун хөшөө байна.

Цагд уулын хүн чулуун хөшөө

Цагд уулын хүн чулуун хөшөөний гар зураг

22. Эмээл толгойн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 25 орчим км-т, Эмээл толгойн урд энгэрээр бүлэг хүннү булш болон дөрвөлжин булш, хиргисүүр бий.

Эмээл толгойн хүннү булш (урдаас)

Эмээл толгойн дөрвөлжин булш (зүүн хойноос)

21. Шивэртийн цогцолбор дурсгал

Сумын төвөөс баруун зүгт 35 орчим км-т, Шивэртийн аманд, Хойд тамирын голын урд, тариан талбайн голд олон буган чулуу, дөрвөлжин булш бүхий цогцолбор бий.

Шивэртийн амны буган чулуун хөшөө

Шивэртийн амны буган чулуун хөшөө

Шивэртийн амны цогцолбор дурсгал (урдаас)

23. Энхтайваны эрүүний булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 3 орчим км-т, Энхтайваны эрүү хэмээх газар буган чулуу, хиргисүүр булш бий.

Энхтайваны эрүүний буган чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

Энхтайваны эрүүний буган чулуун хөшөө

Энхтайваны эрүүний хиргисүүр (баруун урдаас)

24. Эззгийтийн хужиртын хүннүгийн оршуулгын газар

Сумын төвөөс баруун зүгт 25 орчим км-т, Эззгийтийн хужирт хэмээх газар хүннү оршуулгын газар бий. Мөн оршуулгын газрын ойролцоо хиргисүүр бий.

Эззгийтийн хужиртын хүннү булш (урдаас)

Эззгийтийн хужиртын хүннү булш (урдаас)

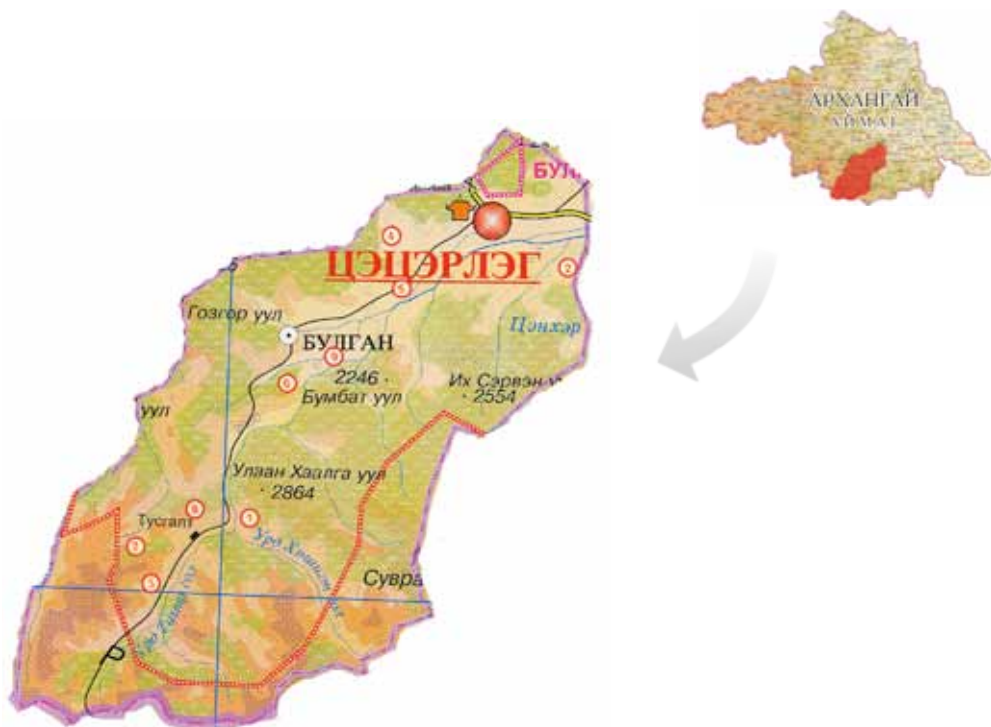
Эззгийтийн хужиртын хүннү булш

Эззгийтийн хужиртын хиргисүүр (зүүнээс)

БУЛГАН СУМ

Булган сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Цэцэрлэг мандалын аймгийн Эрдэнэбулган уулын хошуунаас салгаж байгуулаад 1952 онд татан буулгаж, Цэцэрлэг хот болон бусад сумдад тараагаад дахин байгуулжээ. Тус сум 2012 оны байдлаар 3207 мянган га газар нутагтай, 2.4 мянган хүн амтай, 57.2 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Булгийн дэнж суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 36 км зайтай оршдог.

1. Бунхантын булш, хиргисүүр
2. Майдарын талын бурхан
3. Мараатын эргийн агуй, хадны зураг, булш хиргисүүр
4. Тамир хотын туурь
5. Төгсийн амны тахилын онгон
6. Хавтгай модны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
7. Хоромсогын амны булш, хиргисүүр
8. Хошготын дэнжийн хөшөө чулуу
9. Хөшөөгийн дэнжийн буган чулуун хөшөө, маанийн үсэгтэй чулуу

1. Бунхантын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс урагш 23 орчим км, Тамир голын хойд эрэг Бунхан хэмээх газар дөрвөлжин болон дугуй хүрээтэй голдоо овоолго бүхий хиргисүүр 20 гаруй бий.

Бунхантын хиргисүүр (баруун урдаас)

Бунхантын хиргисүүр (зүүн урдаас)

2. Майдарын талын бурхан

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 37 км орчимд Майдарын тал хэмээх газар бурханы чулуун хөшөө бий.

Майдарын талын бурхан (баруун урдаас)

Бунхантын хиргисүүр (баруун урдаас)

3. Мараатын эргийн агуй, хадны зураг, булш хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 37 орчим км-т, Мараатын эрэг хэмээх газарт агуй бий. Энэ агуйн амны ойр орчимд цөөн хэдэн хадны сийлмэл болон зосон зурагтай. Мөн Тамир голын хойд эргийг дагаад олон тооны хиргисүүр, булштай.

Мараатын агуй (урдаас)

Мараатын агуйн амны зосон зураг (урдаас)

Мараатын агуйн орчмын булш, хиргисүүр (зүүн хойноос)

4. Тамир хотын туурь

Сумын төвөөс төвөөс зүүн хойд зүгт 20 км орчимд Тамир хотын туурь оршино. Мөн энэ хотын урд талд Наймаа хотын усан далангийн үлдэгдэл бий.

Тамир хотын туурь (зүүнээс)

Тамир хотын урд талын хэрэм (зүүнээс)

Тамир хотын зүүн талын хэрэм (хойноос)

5. Төгсийн амны тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн хойш 17 орчим км-т, Төгсийн ам хэмээх газар түрэгийн үеийн тахилын онгон бий.

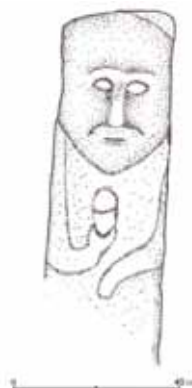
Төгсийн амны тахилын онгон

6. Хавтгай модны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө

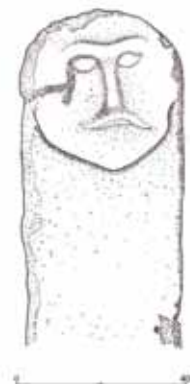
Сумын төвөөс урд зүгт 7 орчим км, Тамир голын урд эрэгт Хавтгай модны ар хэмээх газар зүүн талдаа хүн чулуу бүхий хоёр тахилын онгон бий.

Хавтгай модны тахилын онгон (зүүн хойноос)

Хавтгай модны эхний тахилын онгоны хүн чулуун хөшөө

Хавтгай модны хоёр дахь ахилын онгоны хүн чулуун хөшөө

7. Хоромсогын амны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 32 км орчим зайд Хоромсогын ам хэмээх уулын урд хормойд 20 гаруй булш, хигисүүр бий.

Хоромсогын амны хиргисүүр (баруун хойноос)

Хоромсогын амны булш, хиргисүүр (баруун хойноос)

8. Хошготын дэнжийн хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун урагш 29 орчим км, Хошготын дэнж хэмээх өндөр уулсын дундах тэгш дэвсгэг дээр хөх саарал өнгийн байгалийн чулууг засалгүй газарт зоож босгосон хөшөө чулуу бий. Хөшөө чулуун дээр ямар нэгэн дүрслэл байхгүй.

Хошготын дэнжийн хөшөө чулуу (урдаас)

9. Хөшөөгийн дэнжийн буган чулуун хөшөө, маанийн үсэгтэй чулуу

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 6 км орчим зайд Шар ширэнгэ уулын Хөшөөгийн дэнж гэх газар буган хөшөө, маанийн үсэгтэй чулуу бий.

Хөшөөгийн дэнжийн буган чулуун хөшөө (урдаас)

Хөшөөгийн дэнжийн маанийн үсэгт чулуу (урдаас)

ЖАРГАЛАНТ СУМ

Жаргалант сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Цэцэрлэг мандалын аймгийн Рашаант уулын хошуунаас салгаж байгуулжээ. Тус сум 2012 оны байдлаар 2833 мянган га газар нутагтай, 4.1 мянган хүн амтай, 125.9 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Баянцагаан суурин нь аймгийн төвөөс хойш 230 км зайтай оршдог.

1. Асайтын голын булш, хиргисүүр, хийдийн туурь, төвд бичээс
2. Бугатын хадны сийлмэл зураг, төвд бичээс
3. Далангийн тохойн хиргисүүр, хадны зураг
4. Жаазтайн амны тахилын онгон, булш
5. Жинст хөтөлийн булш, хиргисүүр
6. Зонхов хайрханы бурханы хөрөг, төвд бичээс
7. Марааны булангийн булш, хиргисүүр
8. Хар Марааны булш, хиргисүүр
9. Хоолтын голын адгийн булш, хиргисүүр
10. Хоолтын тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
11. Хөшөөгийн үзүүрийн булш, хиргисүүр

1. Асайтын голын булш, хиргисүүр, хийдийн туурь, төвд бичээс

Сумын төвөөс урд зүгт 30-аад км, Асайтын голыг дагаад баруун, зүүн эргээр олон булш хиргисүүр бий. Мөн энд Асайтын хүрээний туурь байх бөгөөд туурийн арын хаданд цөөн маанийн үсэг бичсэн байдаг.

Асайтын голын маанийн үсэг (зүүнээс)

Асайтын голын хиргисүүр (зүүн урдаас)

Асайтын хийдийн туурь (баруун урдаас)

2. Бугатын хадны сийлмэл зураг, төвд бичээс

Сумын төвөөс баруун зүгт 31-аад км, Бугат хэмээх хадтай өндөр уулын баруун талд байх хадан цохионы урд байх эгц хандан хаданд хэд хэдэн хэсэг газар сийлмэл зургууд байх бөгөөд энд буга, согоо, янгир, үнэг, чоно зэргийг хэд хэдэн янзаар зуржээ. Мөн энд цөөн төвд бичээс байдаг.

Бугатын хад (зүүн хойноос)

Бугатын хадны зураг дахь янгирын дүрслэл

Бугатын хадны зураг дахь бугын дүрслэл

Бугатын хадны зураг дахь янгирын дүрслэл

3. Далангийн тохойн хиргисүүр, хадны зураг

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 32 орчим км, Далангийн тохой гэдэг газар Дэлэн чулуун дээр янгир, давхар онги тамга зэрэг цөөн хадны сийлмэл зураг байна. Эдгээр зураг бүхий хадны дээр орших толгойн хормойгоор цөөн тооны хиргисүүр бий.

Далангийн тохойн хиргисүүр (баруун урдаас)

Далангийн тохойн хадны зураг

4. Жаазтайн амны тахилын онгон, булш

Сумын төвөөс урд зүгт 17 орчим км, Жаазтайн аманд чулуун дараас бүхий хэд хэдэн булш байх бөгөөд заримыг зэрэгцүүлэн үйлдсэн бололтой харагдана. Тэдгээрийн дунд нэг хөшөө чулуутай түрэгийн үеийн бололтой булш бий.

Жаазтайн амны тахилын онгон (зүүн хойноос)

Жаазтайн амны булш (зүүнээс)

5. Жинст хөтөлийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 31 орчим км, Жинсийн хөтөл дээр хиргисүүр, булш олон байна. Энд хүрээгүй болон дөрвөлжин, дугуй хүрээтэй хиргисүүр 10 гаруй бий.

Жинст хөтөлийн булш , хиргисүүр (урдаас)

Жинст хөтөлийн булш , хиргисүүр (хойноос)

6. Зонхов хайрханы бурханы хөрөг, төвд бичээс

Сумын төвөөс урд зүгт 30 орчим км, Хөшөөтийн амны Зонхов хайрхан хэмээх араараа модтой хад бүхий өндөр уулын өмнө талд тэгш хадан дээр Богд зонховын зурмал зураг байна. Бурханы хөргийг хэдэн жилийн өмнө сэргээн дахиж зурсан байна. Мөн түүний ойр орчимд жижиг бурханы хэд хэдэн зураг, төвд бичээс бий.

Зонхов хайрханы бурханы хөрөг (урдаас)

Зонхов хайрханы бурханы хөрөг, төвд бичээс

7. Марааны булангийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 26 км орчим зайд Марааны булан гэдэг газар дөрвөлжин хүрээтэй хиргисүүр, дугуй дараастай булш бий.

Марааны булангийн булш, хиргисүүр (хойноос)

Марааны булангийн булш

8. Хар Марааны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойд зүгт 26 орчим км, Хар Марааны булан гэдэг газар дөрвөлжин хүрээтэй 4 хиргисүүр, дугуй дараастай 1 булш бий.

Хар Марааны том хиргисүүр (баруун урдаас)

Хар Марааны булш (баруун урдаас)

9. Хоолтын голын адгийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 30 орчим км, Хоолтын голын адагт айлын байшин хашааны өмнө талд хиргисүүр булш байна. Зарим хиргисүүрийн хажууд дөрвөлжин булш бий.

Хоолтын голын дөрвөлжин хүрээтэй хиргисүүр (урдаас)

Хоолтын голын дөрвөлжин хүрээтэй хиргисүүр

10. Хоолтын тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс хойш 25 орчим км-т, Хоолтын Хүн чулууны бэл гэдэг газар тахилын онгон, хүн чулуу бий.

Хоолтын тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө (баруун хойноос)

11. Хөшөөгийн үзүүрийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 30 орчим км, Хөшөөгийн үзүүрт, Чулуутын голын урд эргээр дугуй, дөрвөлжин хүрээтэй хиргисүүр, дөрвөлжин хэлбэрийн дараастай, дөрвөн буландаа чулуу босгосон булш бий.

Хөшөөгийн үзүүрийн хиргисүүр (зүүн урдаас)

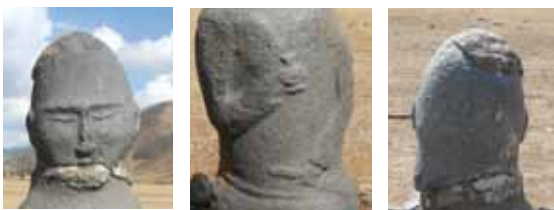
Хөшөөгийн үзүүрийн хиргисүүр (баруун хойноос)

Хоолтын хүн чулуун хөшөөний гар зураг

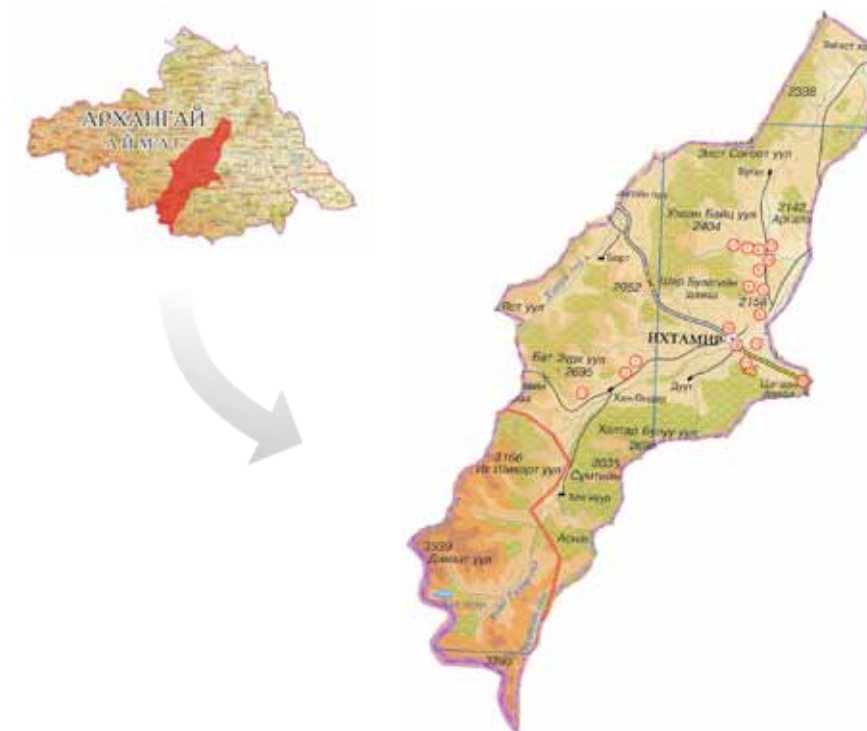
Хөшөөгийн үзүүрийн булш

Хоолтын хүн чулуун хөшөө

ИХ ТАМИР СУМ

Их Тамир сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Цэцэрлэг мандалын аймгийн Хан-Өндөр уулын хошуунаас салгаж байгуулжээ. Тус сум 2012 оны байдлаар 4847 мянган га газар нутагтай, 5.2 мянган хүн амтай, 186.5 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Заан хошуу суурин нь аймгийн төвөөс хойш 30 км зайтай оршдог.

1. Алтан сандал уулын буган чулуун хөшөө
2. Алтан сандал уулын тахилын онгонь хүн чулуун хөшөөд
3. Бага Хавчигийн амны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд
4. Баянцагаан уулын булш, хиргисүүр
5. Баянцагааны талын буган чулуун хөшөөд, хиргисүүр
6. Булгын амны тахилын онгон, хөшөө чулуу
7. Гэндэн булгын амны тахилын онгон, буган чулуун хөшөө
8. Жаргалантын амны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
9. Сумын төвийн буган чулуун хөшөө, хүн чулуун хөшөө
10. Сумын төвийн ойролцоох буган чулуун хөшөөд
11. Тайхар чулуу
12. Улаан хадны булш, хиргисүүр, төв бичээс
13. Хан-Өндөрийн хийдийн туурь
14. Хөрөөгийн үзүүрийн хадны зураг
15. Цагаан давааны буган чулуун хөшөө
16. Цацын эргийн булш, хиргисүүр буган чулуун хөшөөд
17. Шивэртийн амны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд

1. Алтан сандал уулын цогцолбор дурсгал

Сумын төвөөс баруун зүгт 15 орчим км-т, Алтан сандал ууланд буган чулуу, булш, хиргисүүр бий. Энд нэгэн буган чулуун хөшөөнд адуу сийлсэн өвөрмөц хөшөө байдаг.

Алтан сандал уулын булш, хиргисүүр (хойноос)

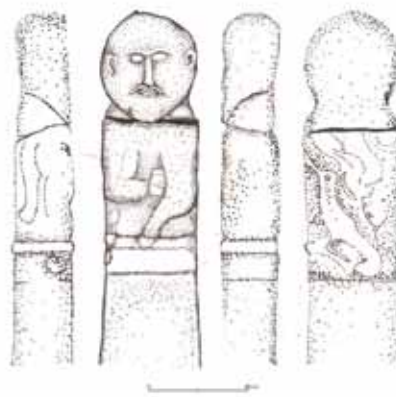
Адуун дүрс бүхий хөшөө чулуу, гар зураг

2. Алтан сандал уулын тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун зүгт 15 орчим км-т, Алтан сандал уулын баруунтаа түрэгийн үеийн тахилын онгоны үлдэгдэл байх бөгөөд одоо нэлээд эвдэрч хэлбэр дүрсээ алджээ. Үүний ойролцоо хоёр хүн чулуун хөшөө бий.

Алтан сандал уулын хүн чулуун хөшөөд (зүүнээс)

Алтан сандал уулын хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Алтан сандал уулын адууны дүрс бүхий хөшөө чулуутай дөрвөлжин булш (урдаас)

Алтан сандал уулын хүн чулуун хөшөө

3. Бага Хавчигийн амны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 10 орчим км-т, Бага Хавчигийн аманд хиргисүүр, дөрвөлжин булш, 3 буган чулуун хөшөө бүхий цогцолбор бий.

Бага Хавчигийн амны дурсгалт газар

Бага Хавчигийн амны буган чулуун хөшөөд

4. Баянцагаан уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 15 орчим км-т, Баянцагаан уулын урд хормойгоор олон хэлбэр төрх бүхий булш, дөрвөлжин болон дугуй хүрээтэй хиргисүүрүүд олон бий.

Баянцагаан уулын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

5. Баянцагааны талын буган чулуун хөшөөд, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 17 орчим км-т, Баянцагаан уулын өмнө талаар олон хэлбэр төрх бүхий булш, дөрвөлжин болон дугуй хүрээтэй хиргисүүр, буган чулуун хөшөө олон бий.

Баянцагааны талын зарим буган чулуун хөшөөд

Баянцагааны талын зарим буган чулуун хөшөөд

6. Булагийн амны тахилын онгон, хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 20 орчим км-т, Булагийн аманд 2 тахилын онгон, нэгэн хөшөө чулуу бий.

Булагийн амны тахилын онгон, хөшөө чулуу (баруунаас)

7. Гэндэн булагийн амны тахилын онгон, буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 20 орчим км-т, Гэндэн булагийн ам орчимд буган чулуун хөшөө, олон зэл чулуу бүхий тахилын онгон бий.

Гэндэн булагийн амны тахилын онгон, зэл чулуу (баруунаас)

8. Жаргалантын амны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 8 орчим км-т, Жаргалантын аманд, жалгын баруун дэнж дээр гурван буган чулуун хөшөө, дөрвөлжин булш, дөрвөлжин дугуй хүрээтэй хиргисүүр бий.

Жаргалантын амны буган чулуун хөшөөд (баруун урдаас)

Жаргалантын амны булш, хиргисүүр (хойноос)

Гэндэн булагийн амны буган чулуун хөшөө (хойноос)

9. Сумын төвийн буган чулуун болон хүн чулуун хөшөө

Сумын соёлын төвийн ард, Сум дундын ойн аж ахуйн урд нэг буган чулуун хөшөө, нэг хүн чулуун хөшөө бий. Хүн чулуун хөшөөг тус сумын Гэндэнбулаг гэдэг газраас авчирсан гэдэг.

Буган чулуун хөшөө

Хүн чулуун хөшөө

10. Сумын төвийн ойролцоох буган чулуун хөшөөд

Сумын төвийн хойно 700 м орчимд 2 буган чулуун хөшөө газарт унасан байдалтай байна. Нэг буган чулуун хөшөө нь дундуураа хугарчээ.

Сумын төвийн хойно байх буган чулуун хөшөө (хойноос)

Сумын төвийн хойно байх буган чулуун хөшөө (зүүнээс)

11. Тайхар чулууны дурсгал

Сумын төвөөс зүүн зүгт 3.5 км орчим зайд Хойд Тамирын голын урд талд Тайхар чулуу байна. Тайхар чулуун дээр түүхийн олон үед холбогдох тамга тэмдэг, амьтдын сийлмэл зураг болон улаан зосон зураг болон руни хятад монгол бичгээр бичсэн 150 гаруй бичээс байдаг. Эдгээрийн ихэнхийг нь бэхээр бичиж үлдээсэн байна.

Тайхар чулууны руни, хятад, монгол бичээс

12. Улаан хадны булш, хиргисүүр, төвд бичээс

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 6 км орчимд, Улаан хад хэмээх газар янз бүрийн хэлбэрийн дараас бүхий булш хиргисүүр бий. Мөн энд эгц хаданд 11 мөр бүхий төвд маанийн үсэг байдаг.

Улаан хадны булш, хиргисүүр (урдаас)

Улаан хадны дөрвөлжин булш

Улаан хадны төвд бичээс

Тайхар чулуу (баруун хойноос)

13. Хан-Өндөрийн хийдийн туурь

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 28 км орчим зайд Хан-Өндөрийн хүрээний туурь бий.

Хан-Өндөрийн хийдийн туурь

14. Хөрөөгийн үзүүрийн хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 17 орчим км-т, Хөрөөгийн үзүүр гэдэг газар хадны зураг бий. Хөрөөгийн үзүүрийн хадны зурагт эгнэж зогссон хүмүүс, хоёр дугуйтай морин тэрэг, бамбайн дүрслэл болон загварчилсан буга сонирхолтой дүрслэлүүд бий.

Хөрөөгийн үзүүр

Хөрөөгийн үзүүрийн хадны зургаас

15. Цагаан давааны буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 14 орчим км-т, мод үржүүлэхийн хашааны ар талд цагаан боржин чулуугаар хийсэн нэгэн буган чулуун хөшөө газарт унасан байдалтай байна.

Цагаан давааны буган чулуун хөшөө (зүүнээс)

16. Цацын эрэгийн булш, хиргисүүр буган чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 16 орчим км-т, Тамир голын хойд эрэг, Цацын эрэгт олон төрлийн булш, хиргисүүр, 30 гаруй буган чулуун хөшөөд бий.

Цацын эрэгийн дурсгалууд

Цацын эрэгийн буган чулуун хөшөөд (баруун урдаас)

17. Шивэртийн амны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс хойд зүгт 19 орчим км-т, Шивэрийн амны адагт дугуй хүрээтэй том хиргисүүр болон тахилын байгууламж, түүний ойр орчимд нийт 6 буган чулуун хөшөө бий.

Шивэртийн амны буган чулуун хөшөөд (баруун хойноос)

ӨГИЙНУУР СУМ

Өгийнуур сумыг 1952 онд Хотонт сумын 3, 4, 5-р баг, Батцэнгэл сумын 1, 12-р баг, Өлзийт сумын 5, 6, 7-р багуудыг оруулж байгуулсан. Тус сум 2012 оны байдлаар 1686 мянган га газар нутагтай, 3.2 мянган хүн амтай, 152.7 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Зэгстэй суурин нь аймгийн төвөөс төвөөс зүүн тийш 100 км зайтай оршдог.

1. Гэрсэн уулын булш, хиргисүүр
2. Дөрвөлжингийн хэрэм
3. Ооромбын хийдийн туурь, бурханы хөрөг
4. Сантын булангийн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
5. Тамирын улаан хошууны хүннүгийн оршуулгын газар, булш хиргисүүр
6. Хар үхэртийн хадны зураг
7. Хөөвөрийн буган чулуун хөшөө
8. Хэрмэн талын 3 хэрэм
9. Чилэн балгас

1. Гэрсэн уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 20 орчим км-т, Гэрсэн уулын өмнө зүүн урд өвөрт, Өгий нуурын чанх хойно дугуй болон дөрвөлжин хүрээтэй том жижиг хиргисүүр болон дугуй чулуун дараастай жижиг булш олон бий.

Гэрсэн уулын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

2. Дөрвөлжингийн хэрэм

Сумын төвөөс зүүн урагш 5 орчим км-т, нутагт Дөрвөлжин хэмээх газар Шороон хэрэм байна. Хэрэм 200х150 м харьцаатай, хэрмийн өргөн 20 м, хэрмийн урд талын дунд 20 м сэтэрхийтэй аж.

Дөрвөлжингийн хэрэм (зүүн хойноос)

3. Ооромбын хийдийн туурь, бурханы хөрөг

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 19 орчим км-т, Баясгалан уулын өвөрт Ооромбын дээд хийдийн туурь байна. Уулын өмнө талд хэд хэдэн барилгын үлдэгдэл болох шороон овоолго бий. Мөн Баясгалан ууланд Очирваань бурхан хадан дээр сийлсэн хөрөг байдаг.

Ооромбын хийдийн туурь, бурханы хөрөг

4. Сантын булангийн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун хойш 22 орчим км-т, Сантын булан хэмээх газар түрэгийн үеийн тахилын онгон байна. Хүн чулууг хөх саарал боржин чулуугаар үйлдсэн байх ба хүний ерөнхий төрх болон хамар, нүдний ухархай мэдэгдэнэ.

Сантын булангийн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө (урдаас)

5. Тамирын улаан хошууны хүннүгийн оршуулгын газар, булш хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойш 14 орчим км-т, Тамирын улаан хошуу хэмээх газар хүннүгийн оршуулгын газар бий. Тус оршуулгын газар хааш хашаа 500 м орчим талбайд хэдэн бүлэг маягтай байх бөгөөд дундуураа гүехэн жалгаар тусгаарлагдсан байдалтай оршино. Мөн энэ орчимд дөрвөлжин булш, хиргисүүр олон бий.

Тамирын улаан хошууны хүннү булш (урдаас)

Тамирын улаан хошууны булш, хиргисүүр (урдаас)

6. Хар үхэртийн хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн хойш 21 орчим км-т, Хар үхэртийн бууц хэмээх газарт уулын орой дээр хэсэг хадан дээр сийлмэл зураг бий.

Хар үхэртийн хад (хойноос)

Хар үхэртийн хадны зургаас

8. Хэрмэн талын 3 хэрэм

Сумын төвөөс хойш 10 орчим км-т, Тамирын улаан хошууны баруун талд Хэрмэн тал хэмээх газар зэрэгцээ 3 хэрэм бий.

Хэрмэн талын 3 хэрэм (зүүнээс)

9. Чилэн балгас

Сумын төвөөс зүүн хойш 12 орчим км-т, Өгий багийн нутагт (Амин нуурын хажууд) Чилэн балгас хэмээх эртний шороон хэрэмт хотын үлдэц бий.

Чилэн балгасны гол хэрэм (баруун хойноос)

7. Хөөвөрийн буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойш 25 орчим км-т, Хөөвөр хэмээх газар дөрвөн хашлага чулуун дотор буган чулуун хөшөө бий.

Хөөвөрийн буган чулуу хөшөө

Хөөвөрийн буган чулуу хөшөө

Чилэн балгас (баруун урдаас)

ӨЛЗИЙТ СУМ

Өлзийт сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Цэцэрлэг мандалын аймгийн Батцэнгэл уулын хошуунаас салган байгуулжээ. Тус сум 2012 оны байдлаар 1720 мянган га газар нутагтай, 3.1 мянган хүн амтай, 149.5 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хөшөөт суурин нь аймгийн төвөөс зүүн тийш 100 км зайтай оршдог.

1. Бага хайрхан уулын булш, хиргисүүр
2. Бичигтийн булш, хиргисүүр, хадны зураг
3. Жаргалантын өвөрийн булш, хиргисүүр
4. Маанийн дэнжийн буган чулуун хөшөө
5. Мөнгөний хөндийн буган чулуун хөшөө
6. Норжин уулын булш, хиргисүүр
7. Олзот уулын булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
8. Өөлд Бэйсийн хүрээний барилгын үлдэгдэл
9. Хөшөөтийн дэнжийн буган чулуун хөшөөд
10. Хустайн адгийн булш, хиргисүүр
11. Хүрэн Мандалын зосон зураг
12. Цагаан эргийн булш, хиргисүүр
13. Янгиртын хадны зураг

1. Бага хайрхан уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойш 13 орчим км-т, Бага Хайрханы уулын энгэр, Орхон голын хойд эрэгт машин замын хажуугаар дөрвөлжин болон дугуй хүрээтэй хиргисүүр 10 гаруй бий.

Бага хайрханы булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

2. Бичигтийн булш, хиргисүүр, хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 13 орчим км-т, Бичигт хэмээх газар хадны зураг, хиргисүүр байна. Нутгийн ардууд Оросын мод гэж нэрлэдэг уулын хойд талд хадны зургууд 5-6 хэсэг газарт олон цөөн байдлаар зурагдсан байх бөгөөд ихэнх нь ганц нэгээр болон сүрэглэн яваа янгир бугыг загварчлан дүрсэлсэн ба тамга тэмдгийн дүрсийг нилээдгүй сийлжээ.

Бичигт хад (урдаас)

Бичигт хадны зургаас (урдаас)

3. Жаргалантын өвөрийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойш 6 км-т, Жаргалант уулын өмнөх хөндийг уруудаад том хэмжээтэй хиргисүүрүүд бий.

Жаргалантын өвөрийн хиргисүүр (зүүн урдаас)

4. Маанийн дэнжийн буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс урд зүгт 24 орчим км-т, Маанийн дэнж хэмээх газар айлын хаваржааны ард нэгэн буган чулуун хөшөөн дээр маанийн үсэг сийлэн босгосон байна.

5. Мөнгөний хөндийн буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун зүгт 18 орчим км-т, Мөнгөний хөндий хэмээх газар нэг буган чулуу, гурван түрэгийн үеийн бололтой чулуун овоолго бүхий булш гурван булш болон зүүн өмнө зүгт чиглэсэн хоёр эгнээ зэл чулууд бий.

Мөнгөний хөндийн булш, буган чулуун хөшөө (зүүн хойноос)

6. Норжин уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 17 км орчимд Далдын давааны зүүн хойд дор болон Норжин уулын өвөрт хиргисүүр, дөрвөлжин булш бий.

Норжин уулын булш, хиргисүүр (урдаас)

7. Олзот уулын булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун зүгт 19 орчим км-т, Олзотын өвөрт дугуй, дөрвөлжин хүрээ бүхий хиргисүүр 20 орчим, мөн тооны дөрвөлжин булш бий. Мөн энд нэгэн буган чулуун хөшөө хажуу тийш налж унасан байдалтай оршино. Эдгээр дурсгалаас холгүй Олзотын хийдийн туурь байдаг.

Олзот уулын хиргисүүр, буган чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

Олзотын хийдийн туурь (урдаас)

8. Өөлд Бэйсийн хүрээний барилгын үлдэгдэл

Өлзийт сумын төвд Өөлд бэйсийн хүрээний үлдэгдэл болох хэд хэдэн барилга бий.

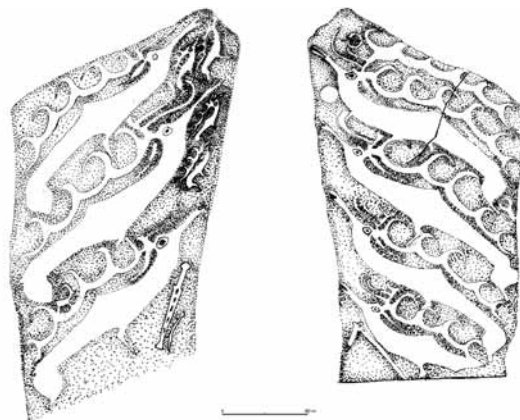
Өөлд бэйсийн хүрээний туурь (зүүн урдаас)

9. Хөшөөтийн дэнжийн буган чулуун хөшөөд

Сумын төвийн зүүн захад Хөшөөтийн дэнж хэмээх газар 3 ш буган чулуун хөшөөд бий.

Хөшөөтийн дэнжийн буган хөшөөд (зүүн урдаас)

Хөшөөтийн дэнжийн 2-р буган чулуун хөшөөний гар зураг

10. Хустайн адгийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойд зүгт 25 км-т, Орхон голын хойд эрэгт Хустайн адагт дугуй болон дөрвөлжин хүрээтэй 10 гаруй хиргисүүр бий.

Хустайн адгийн булш, хиргисүүр (урдаас)

11. Хүрэн Мандалын зосон зураг

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 7 км-т, Хүрэн Мандалын хошуу хэмээх баруун хойшоо харсан огцом хаданд олон хэсэг газар үргэлжлүүлэн хадны зосон зураг, хар бэхээр бичсэн монгол бичиг, маанийн үсэг бий.

Хүрэн Мандалын хошуу (баруунаас)

Хүрэн Мандалын зосон зураг, монгол бичээс

Хүрэн Мандалын хошууны зосон зураг

12. Цагаан эргийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойд зүгт 18 км-т, Орхон голын хойд эрэгт Хустайн адагт дугуй болон дөрвөлжин хүрээтэй 10 гаруй хиргисүүр бий.

Цагаан эргийн булш, хиргисүүр

13. Янгиртын хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 18 км-т, Янгирт хэмээх газар ан амьтан, тамга тэмдэгийг дүрслэн зурсан хадны зурагтай.

Янгиртын хадны зураг (урдаас)

Янгиртын хадны зургаас

ӨНДӨР-УЛААН СУМ

Өндөр-Улаан сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Цэцэрлэг мандалын аймгийн Хан-Өндөр уулын хошуунаас салгаж байгуулжээ. Тус сум 2012 оны байдлаар 4394 мянган га газар нутагтай, 5.7 мянган хүн амтай, 195.6 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Тээл суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 122 км зайтай оршдог.

1. Азаргын голын булш, хиргисүүр
2. Бичигт хангайн зосон зураг, монгол бичээс
3. Бортын үзүүрийн буган чулуун хөшөө
4. Бөөн бургасны дэнжийн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
5. Гол Мод 2 Хүннүгийн оршуулгын газар
6. Дашлангийн голын зосон зураг
7. Дэлийн үзүүрийн буган чулуун хөшөө
8. Жаргалантын буган чулуун хөшөөний цогцолбор дурсгал
9. Зүүн амны булш, хиргисүүр. буган чулуун хөшөөд
10. Их Цагаан чулуутын буган чулуун хөшөө
11. Мэлхий толгойн буган чулуун хөшөө
12. Салхитын үзүүрийн хиргисүүр буган чулуун хөшөө
13. Тэргэн толгойн булш, хиргисүүр
14. Урт булгийн булш, хиргисүүр
15. Хиргисүүрийн дэнжийн хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд
16. Хөшөөтийн дальтийн буган чулуун хөшөө
17. Сэмжин бавуу хэмээх хүн чулуун хөшөө
18. Шаварын голын тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
19. Шар дугуйн буган чулуун хөшөө

1. Азрагын голын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойш 25 орчим км-т, Азаргын голд янз бүрийн хэлбэртэй, олон тооны булш, хиргисүүр бий.

Азрагын голын булш, хиргисүүр (баруунаас)

2. Бичигт хангайн зосон зураг, монгол бичээс

Сумын төвөөс зүүн хойш 50 орчим км, Хануй голд хойшоо түрж орсон хадан хошуут өндөр уулыг нутгийн ардууд “Бичигт Хангай”, “Бичигт Хайрхан”, “Бичигт хошуу” хэмээн нэрлэдэг бөгөөд энд булш, хиргисүүр, зосон зураг, олон төрлийн бичиг зэрэг түүхийн олон үеийн дурсгалууд элбэг бий.

Бичигт хангай уул (зүүн хойноос)

Бичигт хангай уулын зосон зураг

Бичигт хангай уулын монгол бичээс

3. Бортын үзүүрийн буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойш 46 км-т, Бортын үзүүрт буган чулуун хөшөө, булш бий.

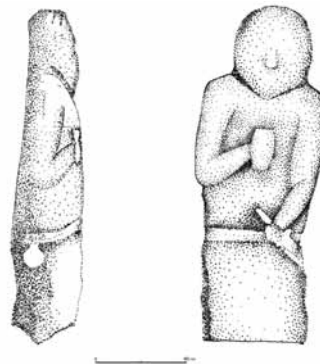
Бортын үзүүрийн буган чулуун хөшөө (зүүнгээс)

4. Бөөн бургасны дэнжийн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс хойш 33 орчим км, Бөөн бургасны дэнж хэмээх газар хүн чулуун хөшөө, тахилын онгон байна. Хүн чулуун хөшөө тахилын онгоны урд талд баруун хойш налж унасан байдалтай.

Бөөн бургасны дэнжийн хүн чулуун хөшөө

Бөөн бургасны дэнжийн хүн чулуун хөшөөний гар зураг

5. Гол Мод 2 Хүннүгийн оршуулгын газар

Сумын төвөөс зүүн зүгт 54 орчим км-т, Хүннүгийн язгууртны томоохон оршуулгын газар бий.

Гол Мод 2-ын хүннүгийн язгууртан булш (зүүн урдаас)

6. Дашлангийн голын зосон зураг

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 16 орчим км, Олон цохиот уулын урд үзүүр, Дашлангийн голын хойд эрэг орших урд зүг харсан хэдэн үе давхарласан мэт хадан цохионы тэгш гадаргуу дээр 3 хэсэг зосон зураг байна. бий.

Дашлангийн голын зосон зурагт цохио (зүүнээс)

Дашлангийн голын зосон зураг

Гол Мод 2-ын хүннүгийн язгууртан булш

7. Дэлийн үзүүрийн буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урагш 28 орчим км-т, тэгш талд дөрвөлжин булшны дунд нэгэн буган чулуун хөшөө босгосон бий.

Дэлийн үзүүрийн буган чулуун хөшөө (баруунаас)

8. Жаргалантын буган чулуун хөшөөний цогцолбор дурсгал

Сумын төвөөс зүүн зүгт 54 орчим км-т, Жаргалантын амны адагт 30 гаруй буган чулуу хөшөө бүхий цогцолбор бий.

Жаргалантын цогцолбор дурсгал (урдаас)

9. Зүүн амны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс зүүн зүгт 39 орчим км, Зүүний ам хэмээх бөгөөд амны эхэнд дугуй болон дөрвөлжин хүрээ бүхий хэд хэдэн хиргисүүр байна. Мөн дөрвөлжин булшинд ашигласан буган чулуун хөшөөн дээр мушгиа цагираг сийлсэн нь сонирхолтой.

Зүүн амны дөрвөлжин булш, буган чулуун хөшөө (урдаас)

Зүүн амны буган чулуун хөшөөд

10. Их Цагаан чулуутын буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 38 орчим км, Их цагаан чулуутын аманд буган чулуун хөшөө бий.

Их Цагаан чулуутын буган чулуун хөшөө(зүүн урдаас)

Их Цагаан чулуутын буган чулуун хөшөө

11. Мэлхий толгойн буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 40 орчим км, Мэлхий хэмээх жижиг толгой дээр ухаж сэндийлсэн нүхний хажууд нэгэн буган чулуун хөшөө бий.

Мэлхий толгойн буган чулуун хөшөө (баруун хойноос)

12. Салхитын үзүүрийн хиргисүүр буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн зүгт 36 орчим км, Салхитын үзүүр хэмээх газар олон тооны хиргисүүрүүд, дундуураа хугарсан буган чулуун хөшөө бий.

Салхитын үзүүрийн хиргисүүр (баруун хойноос)

Салхитын үзүүрийн буган чулуу (баруун хойноос)

13. Тэргэн толгойн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс урд зүгт 10 орчим км, Тэргэн толгой хэмээн нэрлэдэг орой дээрээ багахан хадтай толгойн дээхнүүр, дунд хэсгээр 10-аад янз бүрийн хэлбэрийн дараастай булш бий.

Тэргэн толгойн хиргисүүр (баруун урдаас)

14. Урт булагийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 50 орчим км-т Урт булаг хэмээх газар маш олон дагуул байгууламжтай, том хиргисүүр, хэд хэдэн дөрвөлжин булш бий.

Урт булагийн булш, хиргисүүр (зүүн хойноос)

15. Хиргисүүрийн дэнжийн хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 10 орчим км-т, Чулуут голын хойд эрэг Хиргисүүрийн дэнж дээр том хиргисүүр, буган чулуу бий.

Хиргисүүрийн дэнжийн хиргисүүр (зүүн урдаас)

16. Хөшөөтийн дальтийн буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс сумын төвөөс урд зүгт 36 орчим км-т баруун хойш хазайсан нэгэн буган чулуун хөшөө бий.

Хөшөөтийн дальтын буган чулуун хөшөө (баруун урдаас)

17. Сэмжин бавуу хэмээх хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 7 орчим км-т, Цагаан булагийн ам хэмээх уужим хөндийд эвдэрсэн тахилын онгоны дотор хүн чулууны цээжин хэсэг бий. Нутгийн иргэд Сэмжин бавуу хэмээн нэрлэдэг аж.

Сэмжин бавуу хэмээх хүн чулуун хөшөө

18. Шаварын голын тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 10 орчим км, Шаварын голын хойд дэнж дээр тахилын онгон, толгойгүй хүн чулуу болон хиргисүүр булш бий.

Шаварын голын тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө

19. Шар дугуйн буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 10 орчим км-т, Шар дугуйн дэнж дээр хөх саарал өнгийн чулуугаар үйлдсэн нэгэн буган чулуун хөшөө бий. Мөн энэ буган чулуун хөшөөг нутгийн иргэд Тээлийн голын буган чулуун хөшөө хэмээн нэрэлдэг.

Шар дугуйн дэнжийн буган чулуун хөшөө (баруун хойноос)

ТАРИАТ СУМ

Тариат сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Цэцэрлэг мандалын аймгийн Чандмань Өлзийт далайн хошуунаас салгаж байгуулжээ. Тус сум 2012 оны байдлаар 4567 мянган га газар нутагтай, 5.0 мянган хүн амтай, 168.9 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хорго суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 166 км зайтай оршдог.

1. Бунхантын амны зосон зураг, төвд бичээс
2. Дадгын тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд
3. Дархан уулын булш, хиргисүүр
4. Дунд Нарийн амны хүн чулуун хөшөөд
5. Тариатын голын хиргисүүр
6. Урд хуурайн хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
7. Хар усны тохойн буган чулуун хөшөө
8. Хөшөөтийн амны тахилын онгон
9. Хөшөөтийн булш, хиргисүүр
10. Цагаан овооны булш, хиргисүүр

1. Бунхантын амны зосон зураг, төвд бичээс

Сумын төвөөс зүүн хойш 6 орчим км, Бунхантын ам хэмээх газар баруун тийш хандсан адууг том жижиг янз бүрийн хэмжээтэйгээр, хас тэмдэг, хээ, үхэр, гахай бололтой (?) зэрэг янз бүрийн зураг, маанийн үсэг олон бий.

Бунхантын амны цохио (зүүн урдаас)

Бунхантын амны зосон зураг (баруун урдаас)

2. Дадгын тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс баруун зүгт 24 орчим км, Цагаан хадны ам, Дадгын булгийн баруун талд, Хөдөө нуурийн зүүн талд, Магжааны хоолойн хойд талд 2 ш хүн чулуу, тахилын онгон, 23 ээл чулуутай.

Дадгын өвөлжөөний хүн чулуун хөшөөд (зүүнээс)

Дадгын өвөлжөөний хүн чулуун хөшөөд (зүүнээс)

3. Дархан уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 32 орчим км, Дархан уулын Ханангийн баруун талд олон янзын хэлбэр бүхий хүрээтэй булш, хиргисүүр бий.

Дархан уулын булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

4. Дунд Нарийн амны хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс баруун зүгт 26 орчим км, Хөдөө нуурийн хойд талд, Дунд нарийн амны дунд хэсэгт, Цагаан хадны баруун талд, шонгийн модны дагуу 2 ширхэг хүн чулуу, 2 тахилын онгон бий.

Дунд Нарийн амны хүн чулуун хөшөөд (урдаас)

5. Тариатын голын хиргисүүр

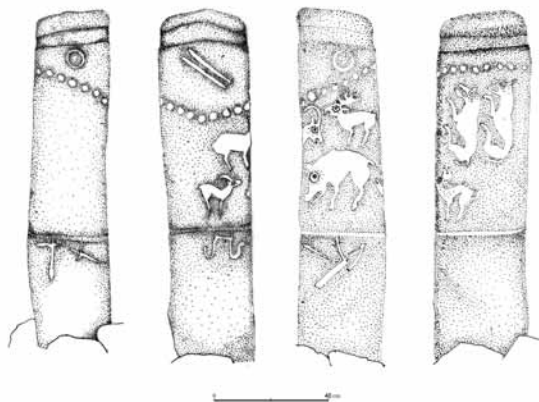
Сумын төвөөс баруун зүгт 34 орчим км, Тариатын голын баруун хөндийд дугуй хүрээтэй маш том хэмжээтэй хиргисүүр бий.

Тариатын голын хиргисүүр (баруун хойноос)

6. Урд хуурайн хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун зүгт 43 орчим км-т, Урд Хуурайн ам хэмээх газар дугуй хүрээтэй нэгэн хиргисүүрийн өмнө өвөрмөц дүрслэлтэй буган чулуун хөшөө бий.

Урд хуурайн хиргисүүр, буган чулуун хөшөө, гар зураг

7. Хар усны тохойн буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун зүгт 32 орчим км-т, Хар усны тохой гэдэг газар, Дархан уулын Ханангийн өвөрт буган чулуун хөшөө бий.

Хар усны тохойн буган чулуун хөшөө (баруун хойноос)

8. Хөшөөтийн амны тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн тийш 4 орчим км-т, Хөшөөтийн аманд Суман голын эрэг дээр 2 ш хөшөө чулуутай тахилын онгон бий.

Хөшөөтийн амны тахилын онгон (урдаас)

9. Хөшөөтийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 4 орчим км, Хөшөөтийн аманд хиргисүүр, булш нэг талбайд зэрэгцэн оршиж байна.

Хөшөөтийн амны хиргисүүр (зүүнээс)

10. Цагаан овооны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 45 км орчимд Цагаан овооны зүүн талд хиргисүүр булш элбэгтэй.

Цагаан овооны булш, хиргисүүр (зүүнээс)

ТӨВШРҮҮЛЭХ СУМ

Төвшрүүлэх сумыг 1938 онд Хотонт, Цэнхэр сумдаас тасдаж байгуулсан. 1954 онд татан буулгаж, Баян-Улаан, Булган сумдад нийлүүлсэн аж. Энэ нутагт Төвшрүүлэхийн САА-г байгуулхад Төвшрүүлэх сумыг дахин байгуулж харьяалуулсан. Тус сум 2012 оны байдлаар 1190 мянган га газар нутагтай, 3.2 мянган хүн амтай, 48.5 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Таван булаг суурин нь аймгийн төвөөс төвөөс зүүн урагш 44 км зайтай оршдог.

1. Булшт толгойн булш хиргисүүр
2. Бэржингийн өвдөгийн булш, хиргисүүр
3. Майхан уулын булш, хиргисүүр
4. Модон давааны амны тахилын онгон
5. Хар хадны булш, хиргисүүр
6. Хөх сүмийн буйр

Төвшрүүлэх сум

1. Булшт толгойн булш хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 18 орчим км-т, Булшт толгой хэмээх газар 2 хиргисүүр, түүнээс холгүй тэгш талд мөн 1 хиргисүүр бий.

Булшт толгойн хиргисүүр (баруунаас)

2. Бэржингийн өвдөгийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойд зүгт 15 орчим км-т, Бэржингийн өвдөг гэх тэгш талд дугуй хүрээ бүхий нэгэн хиргисүүр оршино.

Бэржингийн өвдөгийн хиргисүүр (баруун хойноос)

3. Майхан уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 25 орчим км-т, бүлэг цөөн тооны дөрвөлжин булш бий.

Майхан уулын дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

4. Модон давааны амны тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн урагш 18 орчим км-т, Модон давааны аманд түрэгийн үеийн хөшөө чулуутай тахилын онгон бий.

Модон давааны амны тахилын онгон (урдаас)

5. Хар хадны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урд 18 орчим км-т, Хар хад гэх газар хиргисүүр булш бий. Хар хад уулын урд бэлд дугуй дараас бүхий 2 булш байна.

Хар хадны хиргисүүр (зүүн урдаас)

6. Хөх сүмийн буйр

Сумын төвөөс зүүн урд 13 орчим км-т, Эрдэнэ толгойн хаяанд Хөх сүмийн буйр хэмээх газар хэд хэдэн хиргисүүр байна. Мөн энэ газар нь нийслэл хотын түүхэнд холбогдох бөгөөд Өндөр гэгээн 1700-1719 оны хооронд нийт 19 жил суурьшиж хэд хэдэн сүм дуган барьж байсан байна.

Хөх сүмийн буйр (баруунаас)

Хөх сүмийн буйрин дээр босгосон дурсгалын хөшөө (урдаас)

ХАНГАЙ СУМ

Хангай сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Цэцэрлэг мандалын аймгийн Чандмань Өлзийт далайн хошуунаас салган байгуулжээ. Тус сум 2012 оны байдлаар 3330 мянган га газар нутагтай, 2.8 мянган хүн амтай, 80.8 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хунт суурин нь аймгийн төвөөс зүүн хойш 230 км зайтай оршдог.

1. Баруун эхний амны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
2. Бүлээний амны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
3. Давааны эхний хүн чулуун хөшөө
4. Жаргалантын дунд овооны хадны зураг
5. Мухарын амны булш, хиргисүүр
6. Ноён хангайн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд
7. Оцон хадны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
8. Хантрагадын хиригсүүр
9. Хавчигийн амны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд
10. Цуурайн амны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө

1. Баруун эхний амны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун зүгт 22 орчим км, Баруун эхний аманд хүн чулуу, тахилын онгон, зэл чулуу бий. Хүн чулуу цээж хэсгээрээ хугарсан байдалтай.

Баруун эхний тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

2. Бүлээний амны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө

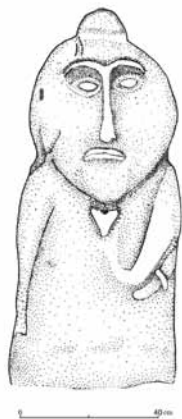
Сумын төвөөс баруун урагш 35 орчим км, Тэрхийн голын хойд эрэгт Бүлээний аманд хүн чулуу бий.

Бүлээний амны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө (баруун урдаас)

3. Давааны эхний хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 16 орчим км, Давааны эхэн гэдэг газар түрэгийн үеийн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө бий.

Давааны эхний хүн чулуун хөшөө (зүүнээс)

4. Жаргалантын дунд овооны хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 41 орчим км, Жаргалантын дунд өвөлжөөний баруун тийш харсан хадан дээр хадны сүг зураг бий.

Жаргалантын дунд овоо

Жаргалантын хадны зургаас

5. Мухарын амны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 26 орчим км, Их Мухарын аманд хиргисүүр булш бий.

Мухарын амны булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Мухарын амны булш, хиргисүүр

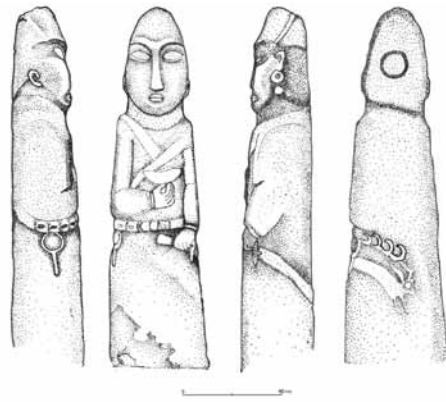
Хангай сум

6. Ноён хангайн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс баруун урагш 6 орчим км-т, Ноён хангай уулын Овооны энгэрийн урд тахилын онгон бүхий 2 хүн чулуун хөшөө байрлана.

Ноён хангайн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд (баруун урдаас)

Ноён хангайн 1-р хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Ноён хангайн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд

7. Оцон хадны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун урагш 23 орчим км-т, Оцон хадны тал хэмээх газарт хүн чулуу, 30 орчим зэл чулууд бий.

Оцон хадны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

8. Хантрагадын хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 35 орчим км-т, Хантрагадын аманд том хиргисүүр бий. Хиргисүүр нь дугуй хүрээтэй, чулуун овоолгын зохион байгуулалт эвдэгдээгүй байна.

Хантрагадын хиргисүүр

9. Хавчигийн амны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс зүүн урагш 22 орчим км-т, Хавчигийн аманд 2 хүн чулуу хөшөө бий.

Хавчигийн амны хүн чулуун хөшөөд

10. Цуурайн амны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойш 23 орчим км-т, Нарийн гичгэнэ голын хойд, Цуурайн аманд түрэгийн үеийн хүн чулуу, тахилын онгон бий.

Цуурайн амны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

ХАЙРХАН СУМ

Хайрхан сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Цэцэрлэг мандалын аймгийн Батцэнгэл хошуунаас салгаж байгуулжээ. Тус сум 2012 оны байдлаар 2544 мянган га газар нутагтай, 3.7 мянган хүн амтай, 188.4 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Убулан суурин нь аймгийн төвөөс зүүн хойш 230 км зайтай оршдог.

1. Бага Өжөөгийн өвөрийн булш, хиргисүүр
2. Гол Мод-I Хүннүгийн оршуулгын газар
3. Буурлын булагийн төвд үсэгт хөшөө чулуу
4. Гунжын амны буган чулуун хөшөө
5. Дэлэн толгойн булш, хиргисүүр
6. Дээд Жарантайн хийдийн туурь
7. Нурамтын булш, хиргисүүр
8. Өндөр Улааны булш, хиргисүүр
9. Уртын шуудууны дурсгалууд
10. Хөшөөн дөрөлжийн буган чулуун хөшөө
11. Чандмань овооний шивээ
12. Шар хадны хүннү булш
13. Шивээт толгойн булш, тахилын онгон
14. Эмээл толгойн хүн чулуун хөшөө

1. Бага Өжөөгийн өвөрийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 16 орчим км-т, Бага Өжөөгийн өвөрт хиргисүүр булш бий.

Бага Өжөөгийн булш, хиргисүүр (урдаас)

2. Буурлын булагийн төвд үсэгт хөшөө чулуу

Сумын төвөөс урагш 27 орчим км-т, Буурлын булагийн аманд маанийн үсэгт хөшөө чулуу бий.

Буурлын булагийн төвд үсэгт хөшөө

3. Гол Мод-1 Хүннүгийн оршуулгын газар

Сумын төвөөс урагш 32 орчим км-т, Гол мод-1 хэмээх газар Хүннүгийн язгууртны булш бүхий оршуулгын бий.

Гол Мод-1 Хүннүгийн оршуулгын газар

4. Гунжийн амны буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урагш 31 орчим км-т, нутагт Гунжийн аманы адагт, Гунжийн голын модон гүүрнээс баруун тийш 250 м зайд, Цагаан нуурын хөндийн баруун дэнж дээр буган чулуун хөшөө бий.

Гунжийн амны буган чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

Гунжийн амны буган чулуун хөшөөний гар зураг

Гол Мод-1 Хүннүгийн язгууртаны оршуулгын газар

5. Дэлэн толгойн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс урагш 26 орчим км, Хүнүй голын баруун талд Дэлэн толгойд хиргисүүр булш бий.

Дэлэн толгойн булш (баруунаас)

6. Дээд Жарантайн хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн урагш 20 орчим км-т, багийн төвийн зүүн талд, Жарантайн голын зүүн дэнж, Жарантайн амны адагт, Дашлан уулын урд уг хийдийн туурь бий.

Дээд Жарантайн хийдийн туурь (зүүн урдаас)

7. Нурамтын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс урд зүгт 24 орчим км-т, Өндөр улааны арын Нурамт хэмээх газар дөрвөлжин булш, 10 гаруй хиргисүүр бий.

Нурамтын дөрвөлжин булш (баруун хойноос)

8. Өндөр Улааны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс рагш 24 орчим км-т, Өндөр Улаан хэмээх уулын бэлээр цөөн дөрвөлжин булш, 10 гаруй хиргисүүр бий.

Өндөр Улаан уулын булш, хиргисүүр (баруун хойноос)

Өндөр Улаан уулын булш, дөрвөлжин булш (баруунаас)

9. Уртын шуудууны дурсгалууд

Сумын төвөөс урд зүгт 28 орчим км-т, Уртын шуудуу гэдэг газар чулуу байгууламж, мэлхий чулуу зэрэг чулуун дурсгалууд байдаг.

Уртын шуудууны дурсгал (баруун хойноос)

Уртын шуудууны дурсгалууд

10. Хөшөөн дөрөлжийн буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун хойд 11 орчим км-т, Хөшөөн дөрөлж гэдэг газар эвдэрч хэлбэр төрхөө алдсан тахилын онгон дээр буган чулуун хөшөө бий.

Хөшөөн дөрөлжийн буган чулуун хөшөө, гар зураг

11. Чандмань овооны шивээ

Сумын төвөөс баруун урагш 20 орчим км, Гүн нуурын баруун хойно Чандмань овооны орой дээр шивээ бий.

Чандмань овоо (урдаас)

12. Шар хадны хүннү булш

Сумын төвөөс хойш 10 орчим км, Шар хадны шил дээр 10 гаруй хүннү булш бий.

Шар хадны хүннү булш (хойноос)

13. Шивээт толгойн булш, тахилын онгон

Сумын төвөөс баруун урагш 15 орчим км, Шивээт гэдэг газар Түрэгийн тахилын онгон, зэл чулуу, хиргисүүр бий.

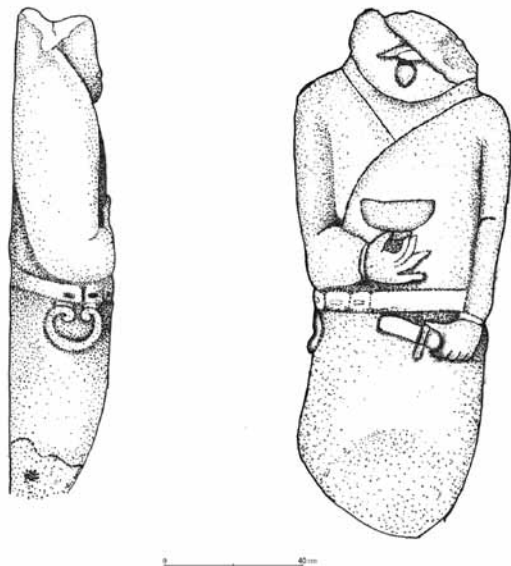
Шивээт толгойн булш

14. Эмээл толгойн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс урд зүгт 30 орчим км, Эмээлт толгойн баруун хойно хонхорт, тахилын онгон болон түүний дунд хүн чулуун хөшөө бий. Энэ хүн чулуун хөшөөний толгой хагарч унажээ.

Эмээл толгойн хүн чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

Эмээл толгойн хүн чулуун хөшөөний гар зураг

ХАШААТ СУМ

Хашаат сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Хангайхайрхан уулын хошуунаас салган байгуулжээ. Тус сум 2012 оны байдлаар 2585 мянган га газар нутагтай, 3.3 мянган хүн амтай, 225.1 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Баян суурин нь аймгийн төвөөс зүүн тийш 170 км зайтай оршдог

1. Бага Номгоны дурсгалууд
2. Бунханы булш, хиргисүүр
3. Сэртэн уулын булш, хадны зураг
4. Хөшөө цайдамын дурсгалууд
5. Хөшөөн дэнжийн тахилын онгон
6. Хутаг уулын булш
7. Цагаан байшингийн туурь
8. Шивээт уулын чулуун байгууламж

1. Бага Номгоны дурсгалууд

Сумын төвөөс зүүн урагш 35 орчим км-т, Бага Номгоны хөндийд хүн чулуу хөшөө, хашлага чулуу, чулуун арслан бүхий түрэгийн тахилын онгоны цогцолбор дурсгал бий. Эдгээр чулуун дурсгалууд хоорондоо хэдэн хэсэг газар зайтай оршино.

Бага Номгоны чулуун дурсгалууд

Бага Номгоны чулуун дурсгалууд

Бага Номгоны хүн чулуун хөшөө

Бага Номгоны чулуун хонь

Бага Номгоны дурсгал

2. Бунханы булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс урагш 14 орчим км, Сэнгийн гол, Сэнжид хадны бунхан хэмээх газар хиргисүүр булш бий.

Бунханы булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

3. Сэртэн уулын булш, хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн зүгт 20 орчим км, Сэртэн уулын орой дээр хадны зураг байна. Мөн хадны зургийн орчимд 5 булш бий.

Сэртэн уулын хадны зургаас

Сэртэн уулын хадны зургаас

4. Хөшөө цайдамын дурсгалууд

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 12 орчим км-т, Билгэ хаан, Культегин нарт зориулан босгосон тахилын цогцолбор бий.

Хөшөө Цайдамын хүн чулуун хөшөөд

Хөшөө Цайдамын чулуун дурсгалууд

5. Хөшөөн дэнжийн тахилын онгон

Сумын төвөөс урагш 22 орчим км, Хөшөөн дэнж хэмээх газар хөшөө чулуутай тахилын онгон бий. Түүн дээр янгирын тамга сийлжээ.

Хөшөөн дэнжийн тахилын онгон, хөшөө чулуу

7. Цагаан байшингийн туурь

Сумын төвөөс баруун зүгт 28 орчим км, хоёр Орхон голын дунд бэлчирт жижиг толгойн өвөрт Цагаан байшин хэмээх туурь бий.

Цагаан байшингийн туурь (хойноос)

6. Хутаг уулын булш

Сумын төвөөс баруун хойш 33 орчим км, Хутаг ууланд чулуун дугуй дараастай олон булш бий.

Хутаг уулын булш

8. Шивээт уулын чулуун байгууламж

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 20 орчим км, Шивээт хэмээх уулын орой дээр чулуун байгууламж байна. Мөн түүний ойр орчимд цөөнгүй булш бий.

Шивээтийн том чулуун байгууламж (зүүнээс)

ХОТОНТ СУМ

Хотонт сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Цэцэрлэг мандалын аймгийн Эрдэнэбулган уулын хошуунаас салгаж байгуулжээ. Тус сум 2012 оны байдлаар 2417 мянган га газар нутагтай, 4.3 мянган хүн амтай, 107.4 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хотонт суурин нь аймгийн төвөөс зүүн урагш 91 км зайтай оршдог.

1. Ар хайрханы дөрвөлжин булш
2. Арцын өвөрийн булш
3. Бунхан толгойн булш
4. Дойтын толгойн туурь
5. Сумын төвийн чулуун дурсгалууд
6. Сүүл толгойн буган чулуун хөшөө
7. Тэмээн хүзүүний хэрэм
8. Уйгурын Хар балгас
9. Харанхуй жалганы булш
10. Хатны бунхан
11. Хөшөөтийн гарамны буган чулуун хөшөө
12. Хундын хоолойн дөрвөлжингүүд
13. Эх булагийн богино хамарын хүн чулуун хөшөө

Хотонт сум

1. Ар хайрханы дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс баруун зүгт 22-иод км, Ар Хайрхан хэмээх газар бүлэг дөрвөлжин булш бий.

Ар хайрханы дөрвөлжин булш

2. Арцын өвөрийн булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 20-иод км, нутагт Арц уулын Баруун урд талд олон тооны булш бий.

Арцын өвөрийн булш (баруун урдаас)

3. Бунхан толгойн булш

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 35 км-т, Хийд хэмээх газар Бунхан толгойн туурь бий. Мөн түүнээс холгүй уулын хадтай хэсэгт хар бэхээр бичсэн түвд бичээстэй. Толгойн энгэрт олон цөөн тооны дөрвөлжин булш болон зохион байгуулалт нь эвдэгдсэн булшнууд байдаг.

Бунхан толгойн дурсгалууд

4. Дойтын толгойн туурь

Сумын төвөөс хойш 21 км-т, Дойт толгойн хэмээх эртний хотын туурь бий.

Дойтын толгойн туурь (урдаас)

5. Сумын төвийн чулуун дурсгалууд

Сумын төвд модон хайстай нэгэн жижиг цэцэрлэгт хүрээлэнд буган чулуун хөшөө, хүн чулуу болон сүм хийдийн барилга байшинд хэрэглэгдэж байсан элдэв чулуун эдлэл чимэглэлүүд зэрэг эртний дурсгалт зүйлс бий.

Хотонт сумын төвийн буган чулуун хөшөө

Хотонт сумын төвийн чулуун дурсгалууд

6. Сүүл толгойн буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 21- км, Сүүл толгойн орой дээр буган чулуу бий.

Сүүл толгойн буган чулуун хөшөө (зүүнээс)

Сүүл толгойн буган чулуун хөшөөний хэсгүүд

Хотонт сум

7. Тэмээн хүзүүний хэрэм

Сумын төвөөс урд зүгт 20 орчим км-т, Тэмээн хүзүү хэмээх газар тэгш өнцөгт хэлбэртэй чулуун хэрэм бий.

Тэмээн хүзүүний хэрэм (хойноос)

8. Уйгурын Хар балгас

Сумын төвөөс зүүн хойш 16 орчим км-т, Уйгурын хар балгас оршино.

Хар балгасны чулуун дурсгалууд (баруунаас)

9. Харанхуй жалганы булш

Сумын төвөөс зүүн тийш 6 орчим км-т, Харанхуй Жалга хэмээх газар бүлэг булш бүхий оршуулгын газар бий.

Харанхуй жалгын булш (урдаас)

10. Хатны бунхан

Сумын төвөөс зүүн хойш 8 орчим км-т, Хотонт уулын орой дээр чулуун өрлөг бүхий байгууламж бий.

Хатны бунхан хэмээх чулуун дурсгал (баруун хойноос)

11. Хөшөөтийн гарамны буган чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс урд зүгт 20 орчим км-т, Хужрын голын Хөшөөтийн гармын зүүн талд хоёр буган чулуу хөшөө бий.

Хөшөөтийн гарамны буган чулуун хөшөө (баруун хойноос)

12. Хундын хоолойн дөрвөлжингүүд

Сумын төвөөс зүүн урагш 19 орчим км-т, Хутаг уулын салбар Майхан уулнаас зүүнтээх жижиг амыг Хундын хоолой хэмээн нэрлэх бөгөөд энд дөрвөлжин хэлбэр бүхий 7 бунхан бий.

Хундын хоолойн дөрвөлжингүүд (баруун урдаас)

13. Эх булагийн богино хамарын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун урагш 35 орчим км-т, Эх булагийн богино хамар хэмээх газар нэгэн хүн чулуун хөшөө бий.

Эх булагийн богино хамарын хүн чулуун хөшөө, гар зураг

ЦАХИР СУМ

Цахир сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Цэцэрлэг мандалын аймгийн Чандмань Өлзийт далайн хошуунаас салган байгуулжээ. Тус сум 2012 оны байдлаар 3363 мянган га газар нутагтай, 2.3 мянган хүн амтай, 66.2 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Авгалдай суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 230 км зайтай оршдог.

1. Бухтын амны булш, хиргисүүр
2. Годрон толгойн тахилын онгон, хүн чулуу
3. Жинстийн булш, хиргисүүр
4. Онхын амны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд
5. Солонготын амны булш, хиргисүүр
6. Тарантын хошууны булш, хиргисүүр
7. Урт жалгын буган чулуун хөшөө
8. Шивэртийн хоолойн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө

Цахир сүм

1. Бухтын амны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 3 орчим км, нутагт Бухтын аманд хэд хэдэн булш, хиргисүүр байна. Зарим булш гадаад зохион байгуулалтын хоорондоо ялгаатай аж.

Бухтын амны булш, хиргисүүр (урдаас)

2. Годрон толгойн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс урагш 3 орчим км-т, Годрон толгойн зүүн талд, Мухарын амны харалдаа, тариан талбай дунд түрэгийн үеийн тахилын онгон бүхий хүн чулуун хөшөө бий. Хүн чулуун хөшөөний толгой салж унасан байдалтай байна.

Годрон толгойн тахилын онгонын хавтан, хүн чулуун хөшөө (зүүнээс)

3. Жинстийн булш, хиргисүүр

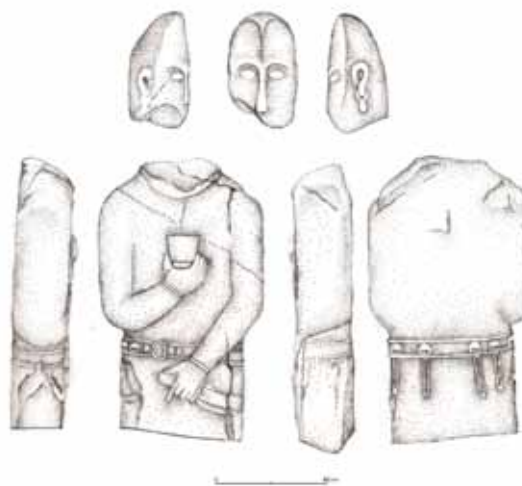
Сумын төвөөс баруун хойш 1 орчим км-т, Жинст гэдэг газар цөөнгүй хиргисүүр, булш байна. Ихэнх хиргисүүр уулын налуу энгэрт орших бөгөөд хэмжээ болон гадаад зохион байгуулалтын хувьд хоорондоо ялгаатай.

Жинстийн булш, хиргисүүр (урдаас)

Жинстийн булш (баруун урдаас)

Годрон толгойн хүн чулуун хөшөө, тахилын онгоны хавтан

Цахир сум

4. Онхын амны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс баруун урд зүгт 9 орчим км-т, Баруун, Зүүн амны адагт Онх гэдэг газар түрэгийн үеийн 3 хүн чулуу, тахилын онгон, зэл чулуу бий.

Онхын амны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд (урдаас)

Онхын амны хүн чулуун хөшөөд

Онхын амны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд

5. Солонготын амны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 5 км орчим зайд нутагт Солонготын аманд цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Солонготын амны булш, хиргисүүр

7. Урт жалгын буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урагш 13 орчим км-т, Урт жалга хэмээх уулын хөтөл дээр нэгэн буган чулуу хөшөө бий Уг хөшөө 4 м гаруй урт юм. Одоо унасан байдалтай.

Урт жалгын буган чулуун хөшөө

6. Тарантын хошууны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 6 орчим км-т, Тэрх голын хойд эрэг, Тарантын хошуу гэдэг газар хиргисүүр булш бий.

Тарантын хошууны булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

8. Шивэртийн хоолойн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 30 орчим км, Шивэртийн хоолой гэдэг газар хүн чулуун хөшөө, тахилын онгон бий.

Шивэртийн хоолойн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд (урдаас)

ЦЭНХЭР СУМ

Цэнхэр сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Цэцэрлэг мандалын аймгийн Эрдэнэ булган уулын хошуунаас салгаж байгуулжээ. Тус сум 2012 оны байдлаар 2417 мянган га газар нутагтай, 5.4 мянган хүн амтай, 107.6 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Алтан овоо суурин нь аймгийн төвөөс зүүн урагш 30 км зайтай оршдог.

1. Алтан овооны булш хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
2. Ар хоолойн хүн чулуун хөшөөд
3. Намгийн хаяаны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд
4. Сүмийн туурь
5. Хоолтын амны булш, буган чулуун хөшөө
6. Хөшигийн доод үзүүрийн хүн чулуун хөшөө
7. Хөшөөтийн буган чулуун хөшөө
8. Цагаан сүмийн балгас
9. Ширгүүгийн хүн чулуун хөшөө
10. Цохын амны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

1. Алтан овооны булш хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

Сумын төвийн баруун урд орших Алтан овоо уулын урд энгэрээр хэд хэдэн булш бий.

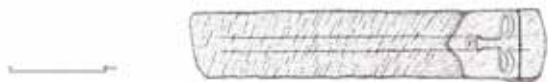
Алтан овооны булш, буган чулуун хөшөө

2. Ар хоолойн хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 44 км орчим зайд Ар хоолой хэмээх газарт 2 хүн чулуу хэвтээ байна. Нутгийн иргэд эмгэн, өвгөн 2 гэж нэрлэдэг аж.

Ар хоолойн хүн чулуун хөшөөд (зүүн урдаас)

Ар хоолойн хүн чулуун хөшөөд, түүний гар зураг

3. Намгийн хаяаны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 14 км орчим зайд Намгийн хаяа хэмээх газар хиргисүүр, булш, буган чулуун хөшөөтэй.

Намгийн хаяаны булш, буган чулуун хөшөө

4. Сүмийн туурь

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 49 км орчим зайд Цагаан сүмийн Хөшөөтийн ам хэмээх газар сүмийн туурь бий.

Сүмийн туурь (урдаас)

5. Хоолтын амны булш, буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 47 км орчим зайд Хоолтын аманд, Өндөр толгойн өвөрт буган чулуу, булш хиргисүүр

Хоолтын амны булш, хиргисүүр (хойноос)

6. Хөшигийн доод үзүүрийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 47 км орчим зайд Цагаан сүмийн Хөшигийн доод үзүүрт хүн чулуун хөшөө бий.

Хөшигийн доод үзүүрийн хүн чулуун хөшөө

Цэнхэр сум

7. Хөшөөтийн буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс урагш 7 орчим км-т, Хөшөөтийн хэмээх газар буган чулуун хөшөө бий. Уг буган чулуун хөшөөний ар хэсэгт ямар нэгэн дүрслэлгүй байна.

Хөшөөтийн буган чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

10. Цохын амны хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

Сумын баруун урд зүгт 4 км орчим зайд Цохын аманд буган чулуу, булш, хиргисүүр бий.

Цохын амны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

8. Цагаан сүмийн балгас

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 49 км орчим зайд Цагаан сүм хэмээх газар “Цагаан сүмийн” эртний хотын балгас байна. Уг балгас нь Цагааны амны эхэнд голынхоо хойд тэгш хөндийд орших тул Цагаан сүмийн балгас хэмээн эртнээс нэрийджээ.

Цагаан сүмийн балгас (хойноос)

9. Ширгүүгийн хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойд урд зүгт 23 км орчим зайд Ширгүү хэмээх тал газар түрэгийн үеийн хүн чулуу бий.

Ширгүүгийн хүн чулуун хөшөө (баруун урдаас)

Ширгүүгийн хүн чулуун хөшөө

ЦЭЦЭРЛЭГ СУМ

Цэцэрлэг сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Цэцэрлэг мандалын аймгийн Рашаант уулын хошуунаас салган байгуулжээ. Тус сум 2012 оны байдлаар 2567 мянган га газар нутагтай, 3.9 мянган хүн амтай, 170.9 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хужирт суурин нь аймгийн төвөөс хойш 220 км зайтай оршдог.

1. Ажирга Шавартын голын хиргисүүр
2. Ажиригийн голын Дадгын булагын тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
3. Булган толгойн булш, хиргисүүр
4. Майлахын хөндийн хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
5. Өвгөн хонгоржин уулын булш, хиргисүүр, хадны зураг
6. Улаан уулын булш хиргисүүр
7. Хавцгайтын булш, хиргисүүр
8. Хүрэмтийн булш, хиргисүүр, хадны зураг
9. Шувуухайн амны адгийн хүн чулуун хөшөө

Цэцэрлэг сум

1. Ажирга Шавартын голын хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 28 км орчим зайд Ажирга, Шавартын голын бэлчирээр булш, хиргисүүр бий.

Ажирга Шавартын голыг булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

2. Ажиргын голын Дадгын булагийн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун зүгт 28 км орчим зайд Ажирга, Шавартын голын урд бэлчирт тахилын онгоны дунд толгойгүй хүн чулуун хөшөөний цээжин биеийн хэсэг бий.

Ажиргын голын Дадгын булагийн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

Ажиргын голын Дадгын булагийн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө (хойноос)

3. Булган толгойн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 26 км орчим зайд Ажиргын голын баруун эрэг, Булган толгой уулын өвөрт 6 хиргисүүр, хэд хэдэн дугуй болон дөрвөлжин дараастай булш нэг талбайд оршино.

Булган толгойн булш, хиргисүүр (хойноос)

4. Майлахын хөндийн хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 10 км орчим зайд нутагт Тогоо уулын ард, Майлахын хөндийд буган чулуун хөшөө бий.

Майлахын буган чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

Майлахын буган чулуун хөшөө

5. Өвгөн хонгоржин уулын булш, хиргисүүр, хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 18 км орчим зайд Өвгөн хонгоржин ууланд сийлмэл зураг, хиргисүүр, булш бий.

Өвгөн Хонгоржин уулын хиргисүүр (баруун урдаас)

Өвгөн Хонгоржин уулын хадны зургаас

6. Улаан уулын булш хиргисүүр

Сумын төвөөс урд зүгт 15 км зайд Улаан уулын өвөр энгэр хормойгоор янз бүрийн хэлбэрийн дараастай 10 гаруй булш, хиргисүүр оршино.

Улаан уулын булш, хиргисүүр (урдаас)

Улаан уулын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

7. Хавцгайтын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 40 км орчим зайд Хавцгай гэдэг газар хиргисүүр булш элбэгтэй.

Хавцгайтын булш, хиргисүүр

8. Хүрэмтийн булш, хиргисүүр, хадны зураг

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 49 км орчим зайд олон голын бэлчирт Хүрэмтийн хад хэмээх газар хадны сийлмэл зураг бий. Мөн энэ орчимд цөөнгүй булш, хиргисүүр байдаг.

Хүрэмтийн хиргисүүр (баруунаас)

Хүрэмтийн хадны зургаас

9. Шувуухайн амны адгийн хүн чулуу хөшөө

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 23 км орчим зайд Шувуухайн амны адагт, Ажиргын голын баруун дэнж дээр хүн чулуу бий.

Шувуухайн амны хүн чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

ЧУЛУУТ СУМ

Чулуут сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Цэцэрлэг мандалын аймгийн Хан-Өндөр уулын хошуунаас салгаж байгуулжээ. Тус сум 2012 оны байдлаар 3928 мянган га газар нутагтай, 3.7 мянган хүн амтай, 115.6 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Жаргалант суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 127 км зайтай оршдог.

1. Баянхайрханы булш, хиргисүүр
2. Бүрдийн таван цохионы хадны зураг
3. Говилуурын булш, хиргисүүр
4. Зуун Модны голын хүн чулуун хөшөө
5. Нуурын хоолойн булш, хиргисүүр
6. Улаан толгойн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
7. Улаан толгойн чулуун хэрэм
8. Хөшөөтийн амны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
9. Хүрэмтийн тээгийн булш, хиргисүүр
10. Хүрээний буйрын буган чулуун хөшөө

1. Баян хайрханы булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 27км орчим зайд Баян Хайрханы шил дээр хиргисүүр бий.

Баян хайрханы булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

2. Бүрдийн таван цохины хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн зүгт 22 км орчим зайд Бүрд уулын энгэрт хадны сийлмэл зургууд бий.

Бүрдийн таван цохины хадны зургаас

3. Говилуурын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 10 орчим км-т, Говилуур хэмээх уулын урд хормойгоор олон тооны булш, хиргисүүр байдаг.

Говилуурын булш, хиргисүүр (урдаас)

4. Зуун Модны голын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 13 км орчим зайд Баян булгийн амны харалдаа, Зуун мод голын доод гармын хойд эрэг дээр хүний нүүр сийлсэн буган чулуун хөшөө бий.

Зуун Модны голын буган чулуун хөшөө

5. Нуурын хоолойн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс урагш 4 орчим км-т, олон тооны булш, хиргисүүр бий.

Нуурын хоолойн хиргисүүр (зүүн урдаас)

Говилуурын булш, хиргисүүр

Чулуут сум

6. Улаан толгойн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 12 км орчим зайд Улаан толгойн баруун талд хуучин тариан талбайн дунд түрэгийн үеийн хүн чулуу бий.

Улаан толгойн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө (баруун урдаас)

7. Улаан толгойн чулуун хэрэм

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 12 км орчим зайд Улаан толгойн зүүн дор чулуун байгууламж бий. Тус чулуун байгууламж нь дөрвөн тал хэлбэртэй, чулуугаар далан хийж байгуулжээ.

Улаан толгойн чулуун хэрэм (баруун хойноос)

Улаан толгойн чулуун хэрэм

Улаан толгойн чулуун хэрэмний голын чулуун овоолго

8. Хөшөөтийн амны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

Сумын зүүн урд зүгт 19 км орчим зайд Хөшөөт гэх газар дөрвөлжин хүрээтэй хиргисүүр бий. Түүнээс баруун урд зүгт нэлээд эвдэрч сүйрсэн дөрвөлжин булшны өнцгийн 2 хөшөө чулууны нэгэн дээр бүдэг боловч буга дүрсэлсэн нь мэдэгдэж байна.

Хөшөөтийн амны дурсгалууд

9. Хүрэмтийн тээгийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 10 орчим км-т, Хүрэмтийн тээг хэмээх газар хиргисүүр бий.

Хүрэмтийн тээгийн хиргисүүр

10. Хүрээний буйрын буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн тийш 40 гаруй км-т, Адуун чулууны урд үзүүрт 10 орчим дөрвөлжин булш бий.

Хүрээний буйрын буган чулуун хөшөө, түүний гар зураг

ЭРДЭНЭМАНДАЛ СУМ

Эрдэнэмандал сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Цэцэрлэг мандалын аймгийн Эрдэнэбулган уулын хошуунаас салгаж байгуулжээ. Тус сум 2012 оны байдлаар 3363 мянган га газар нутагтай, 5.7 мянган хүн амтай, 263.5 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Өлзийт суурин нь аймгийн төвөөс хойш 165 км зайтай оршдог.

1. Алаг уулын булш, хиргисүүр, хадны зураг
2. Баруун Цүүрын голын булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
3. Билүүтийн тахилын онгон
4. Босгуул хадны булш, хиргисүүр
5. Бөмбөгөрийн өвөрийн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
6. Бүрдийн адгийн буган чулуун хөшөө, хүн чулуун хөшөө
7. Дөрвөлжингийн хэрэм
8. Их Жаргалантын амны цогцолбор дурсгал
9. Домчийн тохойн хийдийн туурь
10. Их Хануй нуурын руни бичигт тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд
11. Наймаа толгойн хүннүгийн оршуулгын газар
12. Нарийн голын хүн чулуун хөшөө
13. Могойн адгийн төвд бичигт чулуу
14. Оломтын хүн чулуун хөшөө
15. Өлзийтийн орны булш, хиргисүүр
16. Өндөр дэнгийн туурь
17. Сахилдагийн буган чулуун хөшөө
18. Сумын төвийн тахилын онгон
19. Тасгын давааны дөрвөлжин булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
20. Улаан толгойн тахилын онгон
21. Хадат гозгорын хиргисүүр, хүннүгийн оршуулгын газар
22. Хайлаастын өндөрийн булш, хиргисүүр
23. Хануйн голын хүн чулуун хөшөө
24. Хархул хааны балгас
25. Хөндийн хүннүгийн оршуулгын газар
26. Хөшөөн талын тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
27. Хужирбулантын булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд
28. Хужиртын цутгалангийн хадны зураг
29. Хэрмийн арын буган чулуун хөшөө
30. Эрдэнэ уулын булш, хиргисүүр

1. Алаг уулын булш, хиргисүүр, хадны зураг

Сумын зүүн урд зүгт 15 км орчим зайд Алаг хайрхан хэмээх уулын нурсан хүрмэн чулуун дээр хадны зураг бий. Мөн тус уулын энгэрээр хиргисүүр булш бий.

Алаг уулын дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Алаг уулын хадны зургаас (урдаас)

2. Баруун Цүүрын голын булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун зүгт 20 км орчим зайд баруун Баруун Цүүрийн амны адагт буган чулуу хөшөө, хиргисүүр, булш бий.

Баруун Цүүрийн голын буган чулуун хөшөө (баруун хойноос)

Баруун Цүүрийн голын булш, хиргисүүр

3. Билүүтийн тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн хойт зүгт 7 км орчим зайд Билүүтийн эх гэдэг газар тахилын онгон бий.

Билүүтийн тахилын онгон (зүүн урдаас)

4. Босгуул хадны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс урд зүгт 18 км орчим зайд Босгуулын хад гэдэг газар 20 орчим хиргисүүр булш бий.

Босгуул хадны булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

5. Бөмбөгөрийн өвөрийн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 45 км орчим зайд Бөмбөгөр уулын орчимд буган чулуун хөшөө, булш, хиргисүүр бий.

Бөмбөгөрийн өвөрийн хиргисүүр

Бөмбөгөрийн өвөрийн буган чулуун хөшөө

6. Бүрдийн адгийн буган чулуун хөшөө, хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 46 км орчим зайд Бүрдийн хөлний зүүн талд, Цоргын голын урд талд түрэгийн үеийн хүн чулуу, мөн хугарсан буган чулуун хөшөө бий.

Бүрдийн адгийн дурсгалууд (баруун хойноос)

Бүрдийн адгийн хүн чулуун хөшөө, гар зураг

Бүрдийн адгийн буган чулуун хөшөөд

7. Дөрвөлжингийн хэрэм

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 54 км орчим зайд Цоргын амны Дөрвөлжин гэдэг газар шороон хэрэм бий.

Дөрвөлжингийн хэрэм (баруун хойноос)

8. Их Жаргалантын амны цогцолбор дурсгал

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 8 км орчим Хайлаастын баруун үзүүрт, Уяатын дэнжийн зүүн талд Их Жаргалант хэмээх газар буган чулуу хөшөө, хиргисүүр, булш бий.

Их Жаргалантын цогцолбор дурсгал (хойноос)

Их Жаргалантын цогцолборын буган чулуун хөшөө

9. Домчийн тохойн хийдийн туурь

Сумын төвөөс зүүн хойт зүгт 23 км орчим зайд Хужиртын цутгалангийн Домчийн тохойд 3 хийдийн туурь бий.

Домчийн тохойн хийдийн туурь (урдаас)

Домчийн тохойн хийдийн туурь

10. Их Хануй нуурын руни бичигт тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс урд зүгт 4.5 км орчим зайд Хануй голын урд хөндий, Их Хануйн нуурын хойно Түрэгийн үеийн 2 хүн чулуу, руни бичигт тахилын онгон бий.

Их Хануй нуурын тахилын онгон, хүн чулууд (урдаас)

Их Хануйн нуурын хүн чулуун хөшөөд, руни бичээс

11. Наймаа толгойн хүннүгийн оршуулгын газар

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 43 км орчим зайд нутаг Баян уулын зүүн үзүүр Наймаа толгойд 30 гаруй хүннү булш байснаас ихэнхийг малтжээ.

13. Могойн адгийн төвд бичигт чулуу

Сумын төвөөс баруун зүгт 23 км орчим зайд Цүүрийн голын хойд эрэг, Могойн амны адагт төвд үсэгт хөшөө чулуу бий.

12. Нарийн голын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун зүгт 28 км орчим зайд нутаг Тэмээн чулууны ар үзүүрт, Нарийн голын урд эргээр хүн чулуу, эвдэрсэн тахилын онгон бий. Мөн энэ хүн чулуунаас 2 км орчим зайд нэгэн хүний нүүр дүрсэлсэн хөшөө чулуу байдаг.

Нарийн голын хүн чулуун хөшөөд

14. Оломтын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт Оломт уулын баруун хормой, Хануй голын зүүн хөндийд толгоогүй хүн чулуун хөшөөний цээж бий. Одоо цементлээд, гадуур нь хашаа барьжээ.

Оломтын хүн чулуун хөшөө (баруун урдаас)

15. Өлзийтийн орны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 16 км орчим зайд I багын нутаг Өлзийтийн орон гэдэг газар олон тооны хиргисүүр булш бий.

Өлзийтийн орны булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

16. Өндөр дэнгийн туурь

Сумын төвөөс баруун зүгт 6 км-т, Цүүрийн голын хойд дэнж, Өндөр дэн хэмээх газар багахан хэмжээтэй туурь бий.

Өндөр дэнгийн туурь (баруун хойноос)

17. Сахилдагийн буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн хойт зүгт 10 км орчим Сахилдагийн амны адагт буган чулуу хөшөө бий.

Сахилдагийн буган чулуун хөшөө (баруун урдаас)

18. Сумын төвийн тахилын онгон

Сумын төвд нэлээд эвдэрч сүйдсэн тахилын онгоны 2 хавтан бий. Хожим тойруулан хашаалсан байна.

Сумын төвийн тахилын онгон

19. Тасгын давааны дөрвөлжин булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун зүгт 22 км-т, Тасгын давааны ар шил дээр 2 буган чулуун хөшөө, уулын хормойгоор олон булш, хиргисүүр бий.

Тасгын давааны булш (урдаас)

Тасгын давааны буган чулуун хөшөө

20. Улаан толгойн тахилын онгон

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 2 км орчим зайд Улаан толгойн зүүн урд, Цүүрийн голын хойно уудам тэгш талд түрэгийн үеийн 2 тахилын онгон бий.

Улаан толгойн тахилын онгон (урдаас)

21. Хадат гозгорын хиргисүүр, хүннүгийн оршуулгын газар

Сумын төвөөс баруун зүгт 8 км орчим зайд Хадат гозгорын өвөрт хиргисүүр булш, мөн 30 орчим булш бүхий хүннүгийн оршуулгын газар бий.

Хадат гозгорын хиргисүүр (баруун хойноос)

Хадат гозгорын хүннү булш (зүүн урдаас)

Хадат гозгорын хүннү булш (баруун хойноос)

Улаан толгойн тахилын онгон (зүүнээс)

22. Хайлаастайн Өндөрийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн зүгт 6 км орчим зайд Баянголын амны Хайлаастайн Өндөр энгэрт булш, хиргисүүр элбэгтэй.

Хайлаастайн Өндөр эргийн хиргисүүр (зүүнээс)

23. Хануйн голын хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс урд зүгт 4 км орчим зайд Хануй голын урд хөндий, Их Хануйн нуурын хойно түрэгийн үеийн хүн чулууны цээж хэсэг бий.

Хануйн голын тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө (баруунаас)

24. Хархул хааны балгас

Сумын төвөөс урд зүгт 7 км орчим зайд Хануй голын урд хөндий, Тойром нуурийн хойд талд, Сүүл толгойн зүүн талд Хар хул хааны хэмээн нэрлэгддэг эртний хотыг туурь бий.

Хархул хааны балгас (зүүн урдаас)

25. Хөндийн дөрөлжийн хүннүгийн оршуулгын газар

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 5 км орчим зайд Цүүрийн голын хойд дэнж, Майхан уулын өвөрт Хөндийн дөрөлж гэдэг газар олон тооны (100 гаруй) хүннү булш бий.

Хөндийн хүннүгийн оршуулгын газар (баруун хойноос)

Хархул хааны балгасны голын байгууламж

Хөшөөн талын тахилын онгон (урдаас)

26. Хөшөөн талын тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун зүгт 8 км орчим зайд Модот овооны урд хөндий, Хадат гозгорын зүүн талд, Их өвөлжөө уулын зүүн хөндий Хөшөөний тал хэмээх газар 3 ширхэг түрэгийн үеийн тахилын онгон, нэг хүн чулуун хөшөө бий.

Хөшөөн талын тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө (зүүн урдаас)

Хөшөөн талын тахилын онгон (баруун урдаас)

27. Хужирбулантын булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 40 км орчим зайд Дэлэн толгойн баруун талд, Хужирбулантын зүүн талд 3 буган чулуун хөшөө бий. Дундах буган чулуу хэвтээ байна.

Хужирбулантын булш, хиргисүүр (баруун хойноос)

Хужирбулантын буган чулуу хөшөө

28. Хужиртын Цутгалангийн хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 25 км орчим зайд Хануй голын урд эрэг, Цутгалан гэдэг газар хадны зураг бий

Хужиртын цутгалангийн хадны зураг (урдаас)

Хужиртын цутгалангийн хадны зургаас

Хужирбулантын буган чулуу хөшөөд

29. Хэрмийн арын буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс урд зүгт 7 км орчим зайд Сүүл толгойн зүүн талд, Хархул хааны балгасын хойд талд хэвтээ буган чулуун хөшөө бий.

Хэрмийн арын буган чулуун хөшөө (баруун хойноос)

30. Эрдэнэ уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун зүгт 18 км орчим зайд Хануй голын баруун талд Эрдэнэ уулын өвөрт олон хиргисүүр, буган чулуун хөшөө бий.

Эрдэнэ уулын хиргисүүр (баруун урдаас)

Эрдэнэ уулын хиргисүүр (урдаас)

ЭРДЭНЭБУЛГАН СУМ

1994 оны 5 дугаар сарын 6-ны өдөр Монгол Улсын Их Хурлын 33 дугаар тогтоолоор Архангай аймгийн төвд Эрдэнэбулган сумыг байгуулж, төвийг Цэцэрлэг гэж нэрлэхээр тогтоожээ. Тус сум 2012 оны байдлаар 1872 мянган га газар нутагтай, 20 мянган хүн амтай, 95.7 мянган толгой малтай байна.

1. Баянцагааны хөндийн буган хөшөө
2. Бугатын гэрэлт хөшөө
3. Хөшөөн эргийн буган чулуун хөшөө
4. Заяын гэгээний хүрээ

1. Баянцагааны хөндийн буган чулуунхөшөө

Аймгийн музейн хашаанд нэгэн буган чулуун хөшөө бий. Тус буган чулуун хөшөөг Баянцагааны хөндийгөөс зөөж авчирсан байна.

Баянцагааны буган чулуун хөшөө

Баянцагааны буган чулуун хөшөө

2. Бугатын гэрэлт хөшөө

Аймгийн музейн хашаанд Бугатын гэрэлт хөшөө хэмээх дурсгал бий. Тус хөшөөг Их Тамир сумын нутаг Хойт Тамир голын зүүн цутгал, Баянцагаан голын хөвөөнөөс зөөж авчирсан бөгөөд чулуун яст мэлхий суурин дээр хөшөөний оройн хэсэгт хүүхэд хөхүүлж буй чонын дүрс, гурван талдаа согд, нэг талдаа брахми бичээтэй.

Бугатын гэрэлт хөшөө (баруун урдаас)

Бугатын гэрэлт хөшөөний дардас

3. Хөшөөн эргийн буган чулуун хөшөө

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 15 км орчим зайд Хөшөөн эрэг хэмээх газарт нэгэн буган чулуун хөшөө бий.

Хөшөөтийн буган чулуун хөшөө

Хөшөөтийн буган чулуун хөшөө

4. Заяын гэгээний дээд хүрээ

Архангай аймгийн төв Булган уулын өвөрт Заяын гэгээний дээд хүрээ оршино. Одоо энд аймгийн музей байрладаг бөгөөд 4 дуган бий.

Заяын гэгээний дээд хүрээ (урдаас)

Зүүн лавиран

Баруун лавиран

Архангай аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт

Батцэнгэл сум

1. Бага Барчингийн хиргисүүр
2. Барчингийн завсарын булш, хиргисүүр
3. Баян уулын булш, хиргисүүр
4. Булгын шуудууны буган чулуун хөшөөд
5. Дайр бор уулын булш, хиргисүүр
6. Дугуйн амны хүн чулуун хөшөө
7. Дунд Оорцог уулын хүннүгийн оршуулгын газар
8. Дунд Уулын буган чулуун хөшөө, тахилын онгон
9. Зосын үзүүрийн хэрэм
10. Их Үнэгдэйн хадны зураг, төвд бичээс
11. Луу гүний хүрээ
12. Тоглохын талын цогцолбор дурсгал
13. Тээлийн амны буган чулууд, тахилын онгон
14. Усангийн амны тахилын онгон
15. Хөх эргийн тахилын байгууламж, хүн чулуун хөшөө
16. Худагийн толгойн тахилын онгон
17. Худагийн толгойн хүннүгийн оршуулгын газар
18. Хэрмийн хөндийн туурь
19. Цагаан чулуутын хөндийн тахилын онгон
20. Цагд уулын хүн чулуун хөшөө
21. Шивэртийн амны цогцолбор дурсгал
22. Эмээл толгойн булш, хиргисүүр
23. Энхтайваны эрүүний булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд
24. Эзэгийтийн хужиртын хүннүгийн оршуулгын газар

Булган сум

1. Бунхантын булш, хиргисүүр
2. Майдарын талын бурхан
3. Мараатын эргийн агуй, хадны зураг, булш хиргисүүр
4. Тамир хотын туурь
5. Төгсийн амны тахилын онгон
6. Хавтгай модны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
7. Хоромсогын амны булш, хиргисүүр
8. Хошготын дэнжийн хөшөө чулуу
9. Хөшөөгийн дэнжийн буган чулуун хөшөө, маанийн үсэгтэй чулуу

Жаргалант сум

1. Асайтын голын булш, хиргисүүр, хийдийн туурь, төвд бичээс
2. Бугатын хадны сийлмэл зураг, төвд бичээс
3. Далангийн тохойн хиргисүүр, хадны зураг
4. Жаазтайн амны тахилын онгон, булш
5. Жинст хөтөлийн булш, хиргисүүр
6. Зонхов хайрханы бурханы хөрөг, төвд бичээс
7. Марааны булгийн булш, хиргисүүр
8. Хар марааны хиргисүүр
9. Хоолтын голын адгийн булш, хиргисүүр
10. Хоолтын хүн чулуун хөшөө
11. Хөшөөгийн үзүүрийн булш, хиргисүүр

Их Тамир сум

1. Алтан сандал уулын буган чулуун хөшөө
2. Алтан сандал уулын тахилын онгонь хүн чулуун хөшөөд
3. Бага Хавчигийн амны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд
4. Баянцагаан уулын булш, хиргисүүр
5. Баянцагааны талын буган чулуун хөшөөд, хиргисүүр
6. Булгын амны тахилын онгон, хөшөө чулуу
7. Гэндэн булгын амны тахилын онгон, буган чулуун хөшөө
8. Жаргалантын амны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

9. Сумын төвийн буган чулуун хөшөө, хүн чулуун хөшөө
10. Сумын төвийн ойролцоох буган чулуун хөшөөд
11. Тайхар чулуу
12. Улаан хадны булш, хиргисүүр, төв бичээс
13. Хан-Өндөрийн хийдийн туурь
14. Хөрөөгийн үзүүрийн хадны зураг
15. Цагаан давааны буган чулуун хөшөө
16. Цацын эргийн булш, хиргисүүр буган чулуун хөшөөд
17. Шивэртийн амны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд

Өгийнуур сум

1. Гэрсэн уулын булш, хиргисүүр
2. Дөрвөлжингийн хэрэм
3. Ооромбын хийдийн туурь, бурханы хөрөг
4. Сантын булангийн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
5. Тамирын улаан хошууны хүннүгийн оршуулгын газар, булш хиргисүүр
6. Хар үхэртийн хадны зураг
7. Хөөвөрийн буган чулуун хөшөө
8. Хэрмэн талын 3 хэрэм
9. Чилэн балгас

Өлзийт сум

1. Бага хайрхан уулын булш, хиргисүүр
2. Бичигтийн булш, хиргисүүр, хадны зураг
3. Жаргалантын өвөрийн булш, хиргисүүр
4. Маанийн дэнжийн буган чулуун хөшөө
5. Мөнгөний хөндийн буган чулуун хөшөө
6. Норжин уулын булш, хиргисүүр
7. Олзот уулын булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
8. Өөлд Бэйсийн хүрээний барилгын үлдэгдэл
9. Хөшөөтийн дэнжийн буган чулуун хөшөөд
10. Хустайн адгийн булш, хиргисүүр
11. Хүрэн Мандалын зосон зураг
12. Цагаан эргийн булш, хиргисүүр
13. Янгиртын хадны зураг

Өндөр-Улаан сум

1. Азаргын голын булш, хиргисүүр
2. Бичигт хангайн зосон зураг, монгол бичээс
3. Бортын үзүүрийн буган чулуун хөшөө
4. Бөөн бургасны дэнжийн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
5. Гол Мод 2 Хүннүгийн оршуулгын газар
6. Дашлангийн голын зосон зураг
7. Дэлийн үзүүрийн буган чулуун хөшөө
8. Жаргалантын буган чулуун хөшөөний цогцолбор дурсгал
9. Зүүн амны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд
10. Их Цагаан чулуутын буган чулуун хөшөө
11. Мэлхий толгойн буган чулуун хөшөө
12. Салхитын үзүүрийн хиргисүүр буган чулуун хөшөө
13. Тэргэн толгойн булш, хиргисүүр
14. Урт булгийн булш, хиргисүүр
15. Хиргисүүрийн дэнжийн хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд
16. Хөшөөтийн дальтийн буган чулуун хөшөө

17. Сэмжин бавуу хэмээх хүн чулуун хөшөө
18. Шаварын голын тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
19. Шар дугуйн буган чулуун хөшөө

Тариат сум

1. Бунхантын амны зосон зураг, төвд бичээс
2. Дадгын тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд
3. Дархан уулын булш, хиргисүүр
4. Дунд Нарийн амны хүн чулуун хөшөөд
5. Тариатын голын хиргисүүр
6. Урд хуурайн хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
7. Хар усны тохойн буган чулуун хөшөө
8. Хөшөөтийн амны тахилын онгон
9. Хөшөөтийн булш, хиргисүүр
10. Цагаан овооны булш, хиргисүүр

Төвшрүүлэх сум

1. Булшт толгойн булш хиргисүүр
2. Бэржингийн өвдөгийн булш, хиргисүүр
3. Майхан уулын булш, хиргисүүр
4. Модон давааны амны тахилын онгон
5. Хар хадны булш, хиргисүүр
6. Хөх сүмийн буйр

Хангай сум

1. Баруун эхний амны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
2. Бүлээний амны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
3. Давааны эхний хүн чулуун хөшөө
4. Жаргалантын дунд овооны хадны зураг
5. Мухарын амны булш, хиргисүүр
6. Ноён хангайн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд
7. Оцон хадны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
8. Хантрагадын хиргисүүр
9. Хавчигийн амны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
10. Цуурайн амны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө

Хайрхан сум

1. Бага Өжөөгийн өвөрийн булш, хиргисүүр
2. Гол Мод-I Хүннүгийн оршуулгын газар
3. Буурлын булагийн төвд үсэгт хөшөө чулуу
4. Гунжын амны буган чулуун хөшөө
5. Дэлэн толгойн булш, хиргисүүр
6. Дээд Жарантайн хийдийн туурь
7. Нурамтын булш, хиргисүүр
8. Өндөр Улааны булш, хиргисүүр
9. Уртын шуудууны дурсгалууд
10. Хөшөөн дөрөлжийн буган чулуун хөшөө
11. Чандмань овооний шивээ
12. Шар хадны хүннү булш
13. Шивээт толгойн булш, тахилын онгон
14. Эмээл толгойн хүн чулуун хөшөө

Хашаат сум

1. Бага Номгоны дурсгалууд
2. Бунханы булш, хиргисүүр
3. Сэртэн уулын булш, хадны зураг
4. Хөшөө цайдамын дурсгалууд
5. Хөшөөн дэнжийн тахилын онгон
6. Хутаг уулын булш
7. Цагаан байшингийн туурь
8. Шивээт уулын чулуун байгууламж

Хотонт сум

1. Ар хайрханы дөрвөлжин булш

2. Арцын өвөрийн булш
3. Бунхан толгойн булш
4. Дойтын толгойн туурь
5. Сумын төвийн чулуун дурсгалууд
6. Сүүл толгойн буган чулуун хөшөө
7. Тэмээн хүзүүний хэрэм
8. Уйгурын Хар балгас
9. Харанхуй жалганы булш
10. Хатны бунхан
11. Хөшөөтийн гарамны буган чулуун хөшөө
12. Хундын хоолойн дөрвөлжингүүд
13. Эх булагийн богино хамарын хүн чулуун хөшөө

Цахир сум

1. Бухтын амны булш, хиргисүүр
2. Годрон толгойн тахилын онгон, хүн чулуу
3. Жинстийн булш, хиргисүүр
4. Онхын амны тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд
5. Солонготын амны булш, хиргисүүр
6. Тарантын хошууны булш, хиргисүүр
7. Урт жалгын буган чулуун хөшөө
8. Шивэртийн хоолойн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө

Цэнхэр сум

1. Алтан овооны булш хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
2. Ар хоолойн хүн чулуун хөшөөд
3. Намгийн хаяаны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд
4. Сүмийн туурь
5. Хоолтын амны булш, буган чулуун хөшөө
6. Хөшигийн доод үзүүрийн хүн чулуун хөшөө
7. Хөшөөтийн буган чулуун хөшөө
8. Цагаан сүмийн балгас
9. Ширгүүгийн хүн чулуун хөшөө
10. Цохын амны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө

Цэцэрлэг сум

1. Ажирга Шавартын голын хиргисүүр
2. Ажиргийн голын Дадгын булагийн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
3. Булган толгойн булш, хиргисүүр
4. Майлахын хөндийн хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
5. Өвгөн хонгоржин уулын булш, хиргисүүр, хадны зураг
6. Улаан уулын булш хиргисүүр
7. Хавцгайтын булш, хиргисүүр
8. Хүрэмтийн булш, хиргисүүр, хадны зураг
9. Шувуухайн амны адгийн хүн чулуун хөшөө

Чулуут сум

1. Баянхайрханы булш, хиргисүүр
2. Бүрдийн таван цохионы хадны зураг
3. Говилуурын булш, хиргисүүр
4. Зуун Модны голын хүн чулуун хөшөө
5. Нуурын хоолойн булш, хиргисүүр
6. Улаан толгойн тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
7. Улаан толгойн чулуун хэрэм
8. Хөшөөтийн амны булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
9. Хүрэмтийн тээгийн булш, хиргисүүр
10. Хүрээний буйрын буган чулуун хөшөө

Эрдэнэмандал сум

1. Алаг уулын булш, хиргисүүр, хадны зураг

2. Баруун Цүүрын голын булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
3. Билүүгийн тахилын онгон
4. Босгуул хадны булш, хиргисүүр
5. Бөмбөгөрийн өвөрийн булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
6. Бүрдийн адгийн буган чулуун хөшөө, хүн чулуун хөшөө
7. Дөрвөлжингийн хэрэм
8. Их Жаргалантын амны цогцолбор дурсгал
9. Домчийн тохойн хийдийн туурь
10. Их Хануй нуурын руни бичигт тахилын онгон, хүн чулуун хөшөөд
11. Наймаа толгойн хүннүгийн оршуулгын газар
12. Нарийны голын хүн чулуун хөшөө
13. Могойн адгийн төвд бичигт чулуу
14. Оломтын хүн чулуун хөшөө
15. Өлзийтийн орны булш, хиргисүүр
16. Өндөр дэнгийн туурь
17. Сахилдагийн буган чулуун хөшөө
18. Сумын төвийн тахилын онгон
19. Тасгын давааны дөрвөлжин булш, хиргисүүр,

- буган чулуун хөшөө
20. Улаан толгойн тахилын онгон
21. Хадат гозгорын хиргисүүр, хүннүгийн оршуулгын газар
22. Хайлаастын өндөрийн булш, хиргисүүр
23. Хануйн голын хүн чулуун хөшөө
24. Хархул хааны балгас
25. Хөндийн хүннүгийн оршуулгын газар
26. Хөшөөн талын тахилын онгон, хүн чулуун хөшөө
27. Хужир булантын булш, хиргисүүр, буган чулуун хөшөөд
28. Хужиртын цутгалангийн хадны зураг
29. Хэрмийн арын буган чулуун хөшөө
30. Эрдэнэ уулын булш, хиргисүүр

Эрдэнэбулган сум

1. Баянцагааны хөндийн буган хөшөө
2. Бугатын гэрэлт хөшөө
3. Хөшөөн эргийн буган чулуун хөшөө
4. Заяын гэгээний хүрээ

Товчилсон үгийн тайлал

АДХ	Ардын Депутатуудын Хурал
АИХ	Ардын Их Хурал
АНУ	Америкийн Нэгдсэн Улс
БНМАУ	Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс
БНПАУ	Бүгд Найрамдах Польш Ард Улс
БНХАУ	Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс
БСШУЯ	Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухааны Яам
ЗДТГ	Засаг Даргын Тамгын Газар
ЗСБНХУ	Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Улс
ИКОМОС	/ICOMOS буюу International Council on Monuments and Sites/ Хөшөө дурсгал болон дурсгалт газрыг хамгаалах Олон Улсын Зөвлөл
ИТХ	Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал
МЗТСХЭ	Монгол Зөвлөлтийн Түүх Соёлын Хамтарсан Экспедици
МУБИС	Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль
МУИС	Монгол Улсын Их Сургууль
МХГ	Мэргэжлийн Хяналтын Газар
МХЗЭ	Монголын Хувьсгалт Залуучуудын Эвлэл
НҮБ	Нэгдсэн Үндэсний Байгууллага
НШУС	Нийгмийн Шинжлэх Ухааны Сургууль
ОХУ	Оросын Холбооны Улс
САА	Сангийн Аж Ахуй
СнЗ	Сайд нарын Зөвлөл
ССАЖЯ	Соёл, Спорт, Аялал Жуулчилалын Яам
СӨТ	Соёлын өвийн төв
УБХ	Улсын Бага Хурал
УИХ	Улсын Их Хурал
УНБМС	Улсын Нэгдсэн Бүртгэл-Мэдээллийн Сан
ШУА	Шинжлэх Ухааны Академи
ШУХ	Шинжлэх Ухааны Хүрээлэн
ЭСЯ	Элчин Сайдын Яам
ЮНЕСКО	/UNESCO буюу United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization/ Нэгдсэн Үндэсний Байгууллагын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллага

Ашигласан ном бүтээлийн жагсаалт

Архангай аймгийн..,2013 – Архангай аймгийн атлас. Цэцэрлэг

Батсайхан, 2008 – Батсайхан З. Шивээт уулын том чулуун байгууламж // Mongolian Journal of Anthropology Archaeology and Ethnology. Official Journal of the National University of Mongolia. Volume 4 №.1(312) December 2008. pp109 -119

Баяр, 1997 – Д.Баяр. Монголын төв нутаг дахь түрэгийн хүн чулуу, Улаанбаатар

Баяр, 2007 – Д.Баяр. Түрэгийн үеийн тахилын онгон, хүн чулууг судлан шинжилсэн нь. Монгол улсын шинжлэх ухаан. Монголын археологийн шинжлэх ухаан. Боть 32. Улаанбаатар

Войтов, Баяр, 1990 – Войтов В.Е., Баяр Д. Новые археологические открытия в Хангае // Информационный бюллетень МАИКЦА. Вып. 16. Москва

Волков, 2002 – В.В.Волков. Оленные камни Монголии.: Научный мир, Москва

Дорж,Новгородова, 1975–Д.Дорж. Э.А.Новгородова. Петроглифы Монголии. Уланбаатар

Доржсүрэн, 2003 – Ц.Доржсүрэн. 1956-1957 онуудад Архангай аймагт археологийн шинжилгээ хийсэн нь // Ц.Доржсүрэн. Археологийн судалгаа. Эрдэм шинжилгээний бүтээлийн эмхтгэл. Улаанбаатар

Ерөөл-Эрдэнэ нар, 2007 – Ч.Ерөөл-Эрдэнэ, Ж.Гантулга, М.Цэнгэл, Ж.Магай, Л.И.Милсент, Ф.Лодран, Ж.Ф.Буссиер. Цацын эрэг дэхь археологийн судалгааны урьдчилсан үр дүнгээс. Studia archaeologica. Tom (IV) XXIV. Fasc 10. Улаанбаатар

Ерөөл-Эрдэнэ, Гантулга, 2013 – Ч.Ерөөл-Эрдэнэ, Ж.Гантулга. Монгол-Монакогийн хамтарсан археологийн экспедицийн хээрийн судалгаа. // Монголын археологи-2012. ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн 2012 оны хээрийн судалгааны үр дүн. Улаанбаатар, т.39 - 44

Жанчив, Батбилэг, 2005 – Ё.Жанчив, Л. Батбилэг. Тайхар чулууны дөрвөлжин бичиг // Acta historica. Tom V, Fasc 25. Улаанбаатар, 2005, т.164-165

Жаргалантын.., 2011 – Жаргалантын амны буган хөшөөд. Nomkhur printing, 192 тал

Маратхаан, 2010 – Маратхаан А. Хутаг уулын булшны харьцуулсан судалгаа // Магистрын дипломын ажил. Удирдсан багш Д.Баяр. МУИС-ын Улаанбаатар сургуулийн Археологийн тэнхимийн гар бичмэлийн сан. Улаанбаатар

Майдар, 1970 – Д.Майдар. Монголын хот тосгоны гурван зураг (Эрт, дундад үе, ХХ зууны эх) Улаанбаатар

Монгол нутаг дахь.., 1999 - Монгол нутаг дахь түүх соёлын дурсгал (Сэдэвчилсэн лавлах). Улаанбаатар

Монголын сүм хийдийн.., 2009 – Монголын сүм хийдийн түүхэн товчоон. Улаанбаатар,

Очир нар., 2009 – Очир А, Одбаатар Ц, Бага Номгоны дурсгалууд // Nomadic Studis. Bulletin № 16. Улаанбаатар, 35-47

Очир нар, 2010 – А.Очир, А.Энхтөр, Ц.Одбаатар, Б.Анхбаяр. Дөрвөлжингүүд хэмээх дурсгалын тухай // Тайжиуд Аюудайн Очир. Монголын түүхийн судалгаа.

Тэргүүн боть:Эртний судлал, бичээсзүйн бүтээлүүд. Улаанбаатар

Пэрлээ, 1961 – Х.Пэрлээ. Монгол ард улсын эрт, дундад үеийн хот суурины товчоон. Улаанбаатар

Санжмятав, 1986 – Т.Санжмятав. Нар эрхэмлэх ёс // ШУА. № 4. Уланбаатар, т.53-56

Санжмятав, 1993 – Т.Санжмятав. Архангай аймгийн нутаг дахь эртний түүх соёлын дурсгал. Улаанбаатар

Сүхбаатар, 2012- О.Сүхбаатар. Өргөөгөөс Нийслэл хүрээ (Хүрээ нүүдлийн тойм) // Нийслэл хүрээ 100 жил. Эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүдийн эмхтгэл. Улаанбаатар, т.5-22

Сономдагва, 1998 – Сономдагва Ц. Монгол улсын засаг захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлт 1691-1977. Улаанбаатар

Төрбат, 2003 – Ц.Төрбат. Тамирын Улаан хошууны булш ба хүннүгийн угсаатны бүрэлдэхүүний асуудалд. Түүхийн сэтгүүл. Tom IV, Fasc 1, Улаанбаатар,

Тэрбиш, Баттулга, 2003 – Л.Тэрбиш, Ц.Баттулга. Бичигт Хангайн Монгол, Төвд бичээс // Түүхийн сэтгүүл. Tom IV, Fasc 4, Улаанбаатар

Хүннүгийн толь бичиг., 2011 – Хүннүгийн толь бичиг. Эмхэтгэн нийтэлүүлсэн Ц.Төрбат. Улаанбаатар

Цэвээндорж, Эрдели, 1990 – Д.Цэвээндорж, И. Эрдели. Худгийн толгой, Солби уул, Наймаа толгойн хүннү булш // Studia Historica. Tom XXIV. Fasc 11. Улаанбаатар

Цэвээндорж, 1979 – Д.Цэвээндорж. Монгол нутгаас олдсон зарим буган чулуун хөшөө // Studia archaeologica. Tom VII. Fasc 13. Улаанбаатар

Цэцэгжаргал, 2004 – Ц.Цэцэгжаргал. Хүрэмтийн хадны зураг // Mongolian Journal of Anthropology Archaeology and Ethnology. Official Journal of the National University of Mongolia. Volume 1 №.1(242) May 2005. pp.50-66

Ширэндэв, 1967 – Ширэндэв Б. Цэргийн цайз «Тамир»-хотод холбогдох үйл явдалууд (18- дугаар зууны үе) // Шинжлэх Ухааны Академийн Мэдээ №4. Улаанбаатар, т.50-59

Эрдэнэбаатар, 2012 – Д.Эрдэнэбаатар. Балгасын тал дахь Хүннүгийн хааны булшны судалгаа. Xiongnu and its eastward Neighbours. National Museum of Korea & Pukyong National University, pp.143-165

Эрдэнэбат нар., 2011 – У.Эрдэнэбат, З.Батсайхан, Б.Дашдорж, Ч.Амарбилэг. Архангай аймгийн Хотонт сумын нутаг Олон Дов хэмээх газар 2010 онд хийсэн археологийн шинжилгээ // Studia archaeologica. Tom XXX, Fasc 9, Улаанбаатар

Grano, 1910 - Grano J.G. Archäologische Beobachtungen von meiner Reise in Sidsibirien und der Nordwest Mongolei im Jahre 1909. Helsingfors

Danil C. Waugh, 2006 – Danil C. Waugh, The Challenges of Preserving Evidence of Chinese Lacquer-ware in Xiongnu Graves. The Silk Road. Volume 4, Number 1, pp.32-36,

Cuolong Lai, 2006 – Cuolong Lai, The Date of the TLV Miroris from the Xiongnu Tombs., The Silk Road. Volume 4, Number 1, pp.37-44

